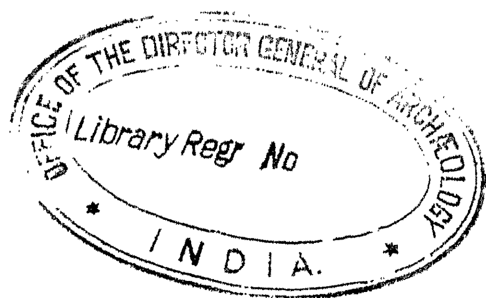
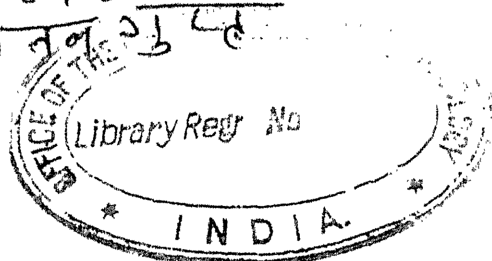
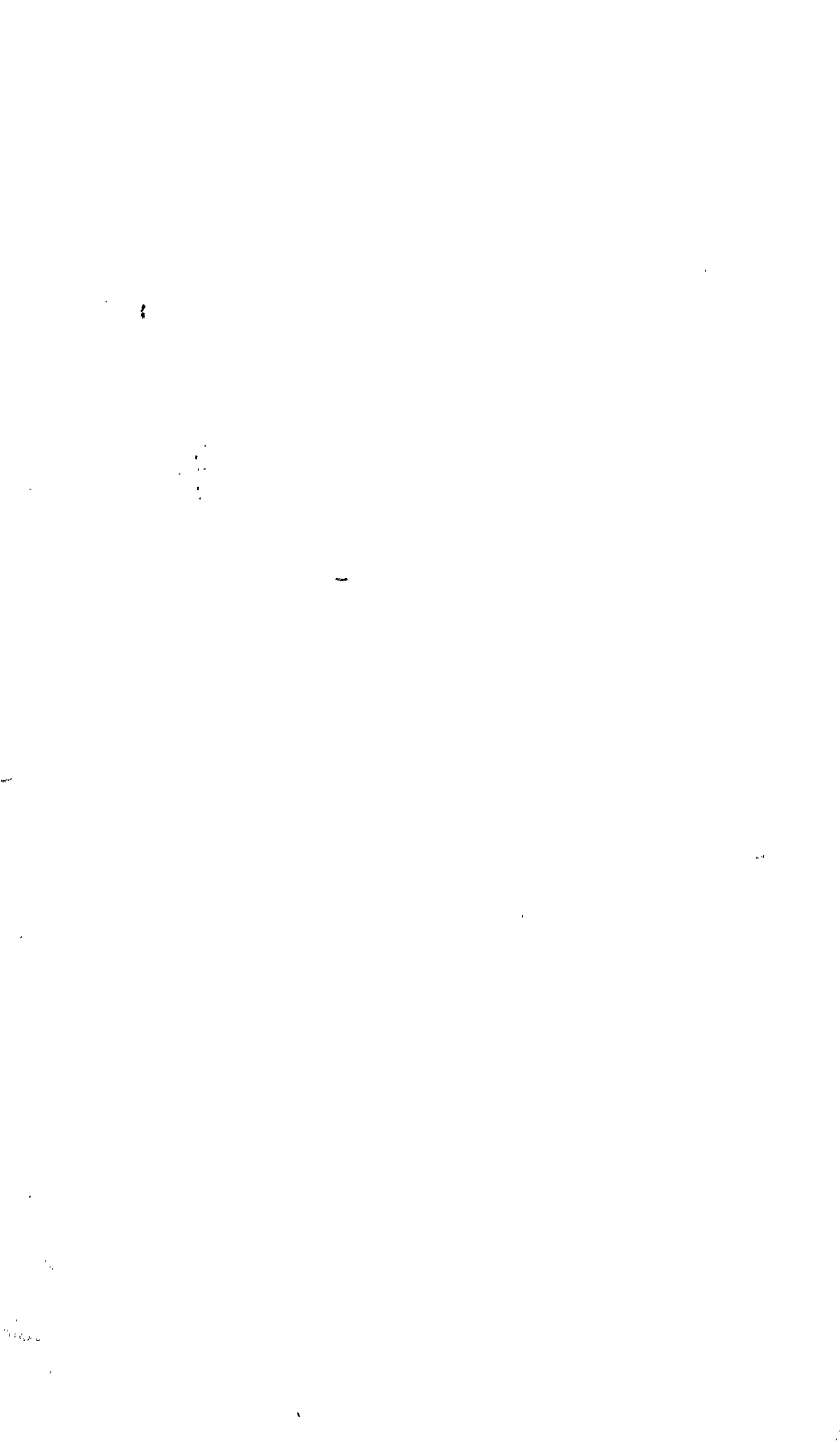

OFFICE OF THE DIRECTOR GENERAL OF ARCHÆOLOGY
Library Regr No
INDIA.

THE KASHMIR SERIES

OF

TEXTS AND STUDIES.

Kashmir Series of Texts and Studies.

No. ~~XXIX~~ XXX

THE

TANTRĀLOKA

OF

ABHINAVA-GUPTA

With Commentary
BY

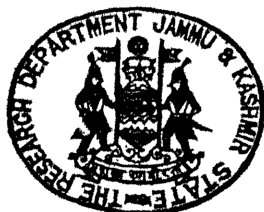
RĀJĀNAKA JAYARATHA.

Edited with Notes
BY

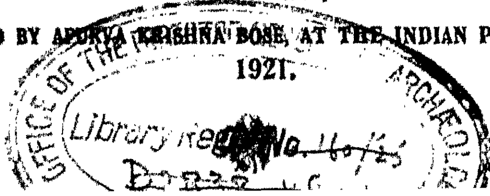
PANDIT MADHUSUDAN KAUL, SHASTRI, M.A., M.O.L.,
Superintendent, Research Department,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.

Published under the authority of the Government of
His Highness Lient.-General Mahāraja
SIR PRATAP SINGH SAHIB BAHADUR,
G.C.S.I., G.C.I.E., G.B.E., LL.D.,
Maharaja of Jammu and Kashmir State.

VOLUME VI

Allahabad:
PRINTED BY APURVA KRISHNA BOSE, AT THE INDIAN PRESS, Ltd.,
1921.

श्रीसोमानन्दनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेश्यान्
देशेऽन्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्सर्ववन्द्यत्वमाप ॥१॥

तरत तरसा संसाराब्धिं विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुत्सवदायिनम् ॥ २ ॥

ॐ

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २६

श्रीतन्त्रालोकः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्य

श्रीजयरथकृतविवेकाभिख्यटीकोपेतः ।

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरमहाराज-

श्रीप्रतापसिंहवरप्रतिष्ठापिते

प्रत्नविद्याप्रकाश (रिसर्च) कार्यालये

तदध्यक्ष-

पंडितमधुसूदनकौलशास्त्रिणा

उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन

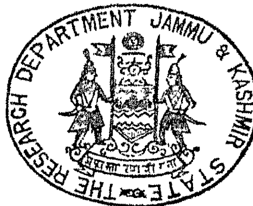
संगृह्य, संशोधन-पर्यायाङ्कन-विवरणादिसंस्करणोत्तरं
पाश्चात्यविद्वत्परिषत्संमताधुनिकसुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

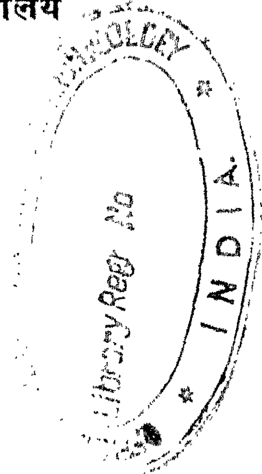
श्रीप्रयागपत्तने

इण्डियन प्रेस लिमिटेड,-नाम्नि मुद्रणालये

मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतः ।

(षष्ठो भागः)

संवत् १९७८ खैस्ताब्दः १९२१

काश्मीर-श्रीनगर ।

Printed by Apurva Krishna Bose, at The Indian Press, Ltd., Allahabad.
Published by the Research Department, JAMMU & KASHMIR, STATE, Srinagar.

श्रीतन्त्रालोकस्य

आचार्याभिनवगुप्तपादविरचितस्य
आचार्यजयरथकृतविवेकाख्यटीकोपेतस्य

नवममाह्निकम्

तत्त्वक्रमावभासनविभागविभवो भुजङ्गमाभरणः ।
भक्तजनजयावहतां वहति जयावहो जयति ॥

इदानीं द्वितीयार्धेन तत्त्वप्रविभागं कथयितुं प्रतिजानीते

अथ तत्त्वप्रविभागो
विस्तरतः कथ्यते क्रमप्राप्तः ॥ १ ॥

विस्तरत इति — परपरिकल्पितसमारोपापसारण-पुरःसरं यथातत्त्वं व्यवस्थापनात्, क्रमप्राप्त इति —

भुवननिरूपणानन्तरं तदनुयायिनां तत्त्वानां निरूपणस्य प्राप्तावसरत्वात् ॥ १ ॥

ननु तत्त्वमेव नाम किमुच्यते, यस्य प्रविभागः अभिधातव्यो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

यान्युक्तानि पुराण्यमूनि विविधै-
र्भेदैर्यदेष्वन्वितं
रूपं भाति परं प्रकाशनिविडं
देवः स एकः शिवः ।

इदं हि नाम पारमेश्वरे दर्शने 'तत्त्वम्' इत्युच्यते—यदेकमेव रूपमव्यभिचारेण अनेकत्र भुवनादावनुगामि स्यात्, तच्च पृथिव्याद्यात्मकमनेकप्रकारम्, अत एव तस्य—पृथिव्यादेर्भावः 'तत्त्वं' तथा व्यपदेशनिमित्तमित्युक्तम्, तच्च समनन्तराह्निकोक्तेषु नानाप्रकारेषु भुवनेषु यदेतत्प्रकाशैकघनं परं तत्त्वं प्रकाशमानतान्यथानुपपत्त्यानुयायि भासते स निखिलविश्वक्रोडीकारेण द्योतमानः, अत एव एकः शिवः—तदाख्यं षट्त्रिंशत्तत्त्वमित्यर्थः, तस्यैव ह्ययं स्फारो—यदिदं विश्वं नामावभासते, यदाहुः

पं० १४ क० ख० पु० परं रूपमिति पाठः ।

'पञ्चत्रिंशत्तत्त्वी शिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयम् ।'

इति, अत एव च तनोति सर्वमिति 'तत्' परं रूपं, तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः ॥

ननु यद्येवं प्रकाशैकपरमार्थमेवेदं विश्वं, तत् तत्त्वस्य पृथक्सत्तैव नास्ति, इति का नाम पृथिव्यादिपरिभाषापि स्यात्? इत्याशङ्क्याह

तत्स्वातन्त्र्यरसात्पुनः शिवपदा-
द्भेदे विभाते परं
यद्रूपं बहुधानुगामि तदिदं
तत्त्वं विभोः शासने ॥ २ ॥

पुनरपि तस्य शिवस्यैव स्वातन्त्र्यवशेन शिवपदादेवंविधात् षट्त्रिंशादेव तत्त्वात् परमत्यर्थं पृथिव्यादिपर्यन्तं भेदे समुल्लसिते यद्रूपं पृथिवीतत्त्वादि अनेकैः प्रकारैरनुगामि भाति तदिदं 'पृथिव्यादि तत्त्वम्' इत्युच्यते, इति वाक्यार्थः ॥ २ ॥

एतदेवोपपादयति

तथाहि कालसदना-
द्वीरभद्रपुरान्तगम् ।

धृतिकाठिन्यगरिमा-

द्यवभासाद्धरात्मता ॥ ३ ॥

एवं व्याप्तिघटनाय तथाहि इति निदर्शनम्, धृत्यादयो हि पृथिवीगुणाः, तदभिन्नरूपत्वाच्च पृथ्व्यास्तद्ग्रहणेनैव ग्रहणं सिद्ध्येदित्युक्तं 'धृत्याद्यवभासाद्धरात्मतेति' तेन सास्नादियोगात् यथा खण्डमुण्डादौ गोत्वमनुगामि तथा धृत्यादियोगात् कालाग्निभुवनादावपि पृथ्वीत्वमिति ॥ ३ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति ।

एवं जलादितत्त्वेषु

वाच्यं यावत्सदाशिवे ।

तेन यथा धृत्यादियोगात् सर्वत्रान्वितं पृथ्वीत्वं तथा सांसिद्धिकद्रवत्वभास्वरत्वादियोगात् जलादित्वमिति ॥

नन्वेवमनेकत्र पिण्डादौ तथात्वानुगमात् देहभुवनादावपि तत्त्वान्तररूपत्वं स्यात्? इत्याशङ्क्याह

स्वस्मिन्कार्येऽथ धर्मौघे

यद्वापि स्वसदृग्गुणे ॥४॥

आस्ते सामान्यकल्पेन
तननाद्व्याप्तृभावतः ॥
तत्तत्त्वं क्रमशः पृथ्वी-
प्रधानं पुंशिवादयः ॥५॥
देहानां भुवनानां च
न प्रसङ्गस्ततो भवेत् ।

वापि इति विकल्पद्योतकं भिन्नक्रमं द्रष्टव्यं, तेन स्वसदृग्गुणेऽपि वा इति योज्यम्, एवं स्वस्मिन् घटशरावादौ कार्ये, धर्माणां सत्त्वादीनां गुणानामन्योन्याभिभववृत्त्यादिनानैक्यात्, ओघे स्वसदृग्गुणे—संकुचिते प्रमातृवर्गे प्रकाशैकपरमार्थे वा विश्वत्र, यत् पृथ्वीत्वादिकं रूपमनुगामितयास्ते, तत् तनोति—स्वकार्यादि व्याप्नोति इति कृत्वा, क्रमशो—यथासंख्येन पृथ्वीप्रधानं पुंशिवादयश्च तत् 'तत्त्वम्' इत्युच्यते । ततश्च देहभुवनादौ नैवं प्रसङ्गः, नहि स्वकार्ये चेष्टादौ तत्तद्भोगादौ च देहादित्वमनुगामितामियात् । आदिशब्दः प्रकारे, तेनाहंकारादीनां तत्त्वान्तराणा-

मपि इन्द्रियाध्यात्मनि स्वकार्यादावनुगामित्वमस्ती-
त्याद्यवसेयम् । एतदर्थगर्भीकारेणैव चान्यैः

'आ महाप्रलयस्थायि सर्वप्राण्युपभोगकृत् ।
तत्त्वमित्युच्यते तज्ज्ञैर्न शरीरघटाद्यतः ॥'

इत्याद्युक्तम् ॥ ४–५– ॥

ननन्वेवमभिधाने किं प्रमाणम्? इत्याशङ्क्याह

श्रीमन्मतङ्गशास्त्रादौ
तदुक्तं परमेशिना ॥ ६ ॥

एतच्च तत्र विद्यापादादावनेकप्रकारमुक्तमिति
कियल्लिख्यते, इति ग्रन्थविस्तरभयात् प्रतिज्ञामात्र-
मेव कृतम्, तथा च तत्र

'तत्त्वं यद्वस्तुरूपं स्यात्स्वधर्मप्रकटात्मकम् ।
तत्त्वं वस्तुपदं व्यक्तं स्फुटमाम्नायदर्शनात् ॥
यदच्युतं स्वकाद्वृत्तात्ततं चात्मवशं जगत् ।
ततमन्येन वा न स्यात्तत्तत्त्वं तत्त्वसंततौ ॥'

इति, तथा

'पार्थिवाणुसमूहस्य विप्रकीर्णस्य सर्वतः ।
किं स्वरूपं स्वकं तत्र पृथिव्यास्तत्त्वसंज्ञकम् ॥'

इत्याक्षेपपूर्वकम्

'मृत्त्वमस्ति मृदस्तत्र येनासावुपदिश्यते ।
तत्त्वेभ्योऽप्यणुसंघेभ्यो विशिष्टमविनाश्यथ ॥'

इत्यादि बहूक्तम् ॥ ६ ॥

तदेवमवस्थिते कार्यकारणभावात्मा तत्त्वानां प्रविभागो वक्तव्यः, इत्याह

तत्रैषां दर्श्यते दृष्टः
सिद्धयोगीश्वरीमते ।
कार्यकारणभावो यः
शिवेच्छापरिकल्पितः ॥ ७ ॥

'सिद्धयोगीश्वरीतन्त्रं शतकोटिप्रविस्तरम् ।
यत्त्वया कथितं पूर्वं भेदत्रयविसर्पितम् ॥
मालिनीविजये तन्त्रे कोटित्रितयलक्षिते ।
योगमार्गस्त्वया प्रोक्तः सुविस्तीर्णो महेश्वर ॥
भूयस्तस्योपसंहारः प्रोक्तो द्वादशभिस्त्वतः ।
सहस्रैः सोऽपि विस्तीर्णो गृह्यते नाल्पबुद्धिभिः ॥
अतस्तदुपसंहृत्य समासादल्पधीहितम् ।
सर्वसिद्धिकरं ब्रूहि प्रसादात्परमेश्वर ॥
एवमुक्तस्तदा देव्या प्रहस्योवाच विश्वराट् ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि सिद्धयोगीश्वरीमते ।
यन्न कस्यचिदाख्यातं मालिनीविजयोत्तरम् ।'

इति । वक्ष्यति च

'कार्यकारणभावीये तत्त्वे इत्थं व्यवस्थिते ।
श्रीपूर्वशास्त्रे कथितां वच्मः कारणकल्पनाम् ॥'

इति, कार्यकारणभाव इत्यनेनानुजोद्देशोद्दिष्टस्य तदाख्यस्यापि प्रमेयस्यासूत्रणं कृतम् ॥ ७ ॥

नन्विह मृद्घटादावस्तीच्छाया अनुप्रवेशः, किन्तु सा कौम्भकारी, बीजाङ्कुरादौ तु चेतनस्यैवानुप्रवेशो नास्ति, इति का वार्ता तद्धर्मभूताया इच्छायाः, इति किमेतदुक्तं 'कार्यकारणभावः शिवेच्छापरिकल्पित' इति ? इत्याशङ्क्याह

वस्तुतः सर्वभावानां
कर्तेशानः परः शिवः ।

इह खलु जडस्य कारणाभिमतस्य बीजादेरियान् महिमा--यत्सदसद्वा कार्याभिमतमङ्कुरं परिदृश्यमान-सत्ताकं कुर्यात्, नहि 'अङ्कुरो जायते' इत्येतत् बीज-स्य किंचित् – तस्य ततोऽन्यत्वात्, तथात्वे वा घटादे-रप्येवंभावापत्तेः, नाप्यङ्कुरस्य – तदानीं तस्यास-त्त्वात्, यदि चासदेवाङ्कुरादि तर्हि तस्यासद्रूपतैव परमार्थः, इति कथं स्वरूपविरुद्धं सत्त्वमभ्युपेयात् । अथोच्यते नासन्नाम किंचिद्वस्तु यस्य सत्त्वेन वि-रोधः स्यात् – तस्योभयवस्त्वधिष्ठानत्वात्, एतद्धि व्यवहारमात्रं – यदसतः सत्ताकार्यत्वमिति, वस्तुतो हि 'बीजे सति अङ्कुरोऽस्ति' इत्येतावन्मात्रमेतत्, इति

किं केन विरुध्येतेति, नन्वेवं बीजे सति अङ्कुरश्चेदास्ति तर्ह्यसौ सर्वदैव सत् स्यात्, नो चेन्न कदाचित् इत्युक्तं स्यात्, अतश्चास्य सर्वदा सत्त्वे न कदाचिदन्यथात्वेन योगः, अन्यथात्वं हि आकिंचिद्रूपत्वमुच्यते कस्तेन योगार्थः, तथात्वे वा किं नामास्य स्वरूपेऽधिकं स्यात्, यद्वशात्—असद्व्यवहारपात्रत्वमपि उदियात्, न च 'बीजापेक्षसत्तास्वभावोऽङ्कुर' इति वाच्यम्—सर्वभावानां स्वस्वरूपमात्रपरिनिष्ठानात् अन्यस्यान्यापेक्षस्वभावत्वानुपपत्तेः, यद्यपि चासन्नाम न किंचिद्वस्तु तथापि एतच्छशविषाणवत् असत्कल्पनाविषयस्य अन्तःकरणभुवि पतितस्य परिस्फुरतः स्वभावस्य संभवात् बाह्येन्द्रियविषयतापन्नेन सत्स्वभावेन सह विरुध्यते एव, इति युक्तमुक्तम् 'असतः सत्त्वं विरुद्धमिति'। अथ सदेव तर्ह्यस्य किमुपयाच्चनीयं यत् बीजादेः प्रार्थयेत्। अथाभिव्यक्तिनियतत्वादि, इति चेन्न – तत्रापि सदसद्रूपताया योजयितुं शक्यत्वात्, न च तदुभयात्मकमनुभयात्मकमानिर्वाच्यं वा युज्यते—विरुद्धत्वादेवंस्वभावत्वस्य, तत्सर्वथा लोकप्र-

सिद्धः कार्यकारणभावो नोपपद्यते, इति सर्व एव व्यवहारः समुत्सीदेत्, तेन कार्यकारणभावसमाख्याबलात्कर्तृकर्मभाव एवाश्रयणीयो, यत् कार्यमाभासनक्रियाविषयत्वात् कर्मैव कार्यते तत्तदङ्कुरादि अवभास्यते तेन कर्ता तत्समर्थाचरणेनेति कारणमपि कर्तर्येव विश्रान्तम्, तस्मात् चिद्रूप एव परमेश्वरः स्वेच्छावशात् इयद्विश्वमवभासयति, किं तु नियतिदशायां प्रथान्तरव्यवधानेन येन 'बीजादङ्कुरो, मृदो घट' इत्येवमाद्यात्मिका लोकस्य प्रतीतिः । नन्वेवं सोऽपि किं सदसद्वा विश्वमवभासयेदित्युक्त एव दोषः? न—इह खलु आन्तरत्वग्राह्यत्वबाह्यत्वभेदात् त्रिधार्थः परिस्फुरेत्, तथाहि—सर्वस्य प्रमातुर्मनोगोचरत्वापत्तेरपि पूर्वं स्वसंविदैकात्म्येन परिस्फुरतोऽर्थस्यान्तरत्वम्, अनन्तरमन्तःकरणैकवेद्यतया सुखादेरिव ग्राह्यत्वमपि, अन्तर्बहिष्करणद्वयवेद्यतया घटादेरिव बाह्यत्वमपि, इति संविदात्मन्यवस्थितस्य चार्थस्य बहिरवभासनम्, इत्युपपादितमन्यत्र बहुशः, तदुक्तम्

'स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य भावजातस्य भासनम् ।
अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥'

इति । तदयमेव कार्यकारणभावो — यदन्तः परिस्फुरत एवार्थस्यान्तर्बहिष्करणोभयवेद्यत्वमाभास्यते इति, यदुक्तम्

'यदसत्तदसद्युक्ता नासतः सत्स्वभावता ।
सतोऽपि न पुनः सत्तालाभेनार्थोऽथ चोच्यते ॥
कार्यकारणता लोके सान्तर्विपरिवर्तिनः ।
उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य कस्यापि शक्तितः ॥'

इति, न चान्तरवस्थितस्यार्थस्य बहिरवभासनं नामापूर्वं किंचित्, अपि तु अभेदाख्यातिमात्रम्, इति न कश्चिद्दोषः, ततश्च युक्तमुक्तं 'स्वातन्त्र्यभाक् परः शिवः सर्वभावानां वस्तुतः कर्ता' इति ॥

ननु अस्त्येवं बीजाङ्कुरादौ, मृद्घटादौ तु नायं वृत्तान्तः, तत्र हि दृश्यते एव कुम्भकारः कर्ता, इति किमदृष्टेन कर्त्रन्तरेण परिकल्पितेन? इत्याशङ्क्याह

अस्वतन्त्रस्य कर्तृत्वं
नहि जातूपपद्यते ॥ ८ ॥

कुम्भकारो हि न स्वेच्छामात्रेण घटं जनयेत्, अपि तु मृदादि अपेक्ष्य, न चाचेतना मृदादयस्तदिच्छामनुरोध्येरन्, एवं हि पटसंपादनेच्छामपि किं

नाद्रियेरन्, ततश्चास्य मृदादिसंस्काराधानमात्र एवोपयोगः, तथात्वेऽपि तस्येयत् मृदादिभ्योऽधिकं यच्चिकीर्षितं घटादि तदानीं चेतसि परिस्फुरेत्, न च तावतैव घटादेः कार्यस्य बहिरवभासः, ततश्च पर एव शिवः स्वेच्छया नियतिदशायां कुम्भकारस्य मृदादेश्च परस्परापेक्षया कार्यमुपजनयेत्, यस्तु तस्य सत्यपि मृत्पिण्डादौ 'मयेदं कृतम्' इत्यभिमानः सोऽपि तन्महिम्नैव, एतच्च सर्वं पुरस्तादेव सविस्तरं भविष्यति, इति नेहायस्तम्, तस्माद्युक्तमुक्तम् 'अस्वतन्त्रस्य कर्तृत्वं न कदाचिदपि उपपन्नम्' इति, स हि कुम्भकारादिर्जडे शरीरादौ गृहीताभिमानः, इति कथं स्वरूपविरुद्धं स्वातन्त्र्यमभ्युपगच्छेत्, तद्धि चिदेकगामि, इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ॥ ८ ॥

अत आह

स्वतन्त्रता च चिन्मात्र-
वपुषः परमेशितुः ।

चो ह्यर्थे ॥

ननु लोके शास्त्रे च जडस्यापि स्वातन्त्र्यात्मकं कर्तृत्वमभ्युपेयते, तथा च काष्ठानि ज्वलन्ति, प्रधा-

नं च जगन्मतमिति, तत् किमेतदुक्तं 'जडे स्वातन्त्र्यं नोपपन्नम्' इति ? इत्याशङ्क्याह

स्वतन्त्रं च जडं चेति
तदन्योन्यं विरुध्यते ॥ ६ ॥

स्वातन्त्र्यं हि स्वप्रकाशत्वमुच्यते, जाड्यं च परप्रकाश्यत्वमुच्यते, न चानयोस्तादात्म्यं संसर्गो वा भवेदित्युक्तं 'तदन्योन्यं विरुध्यते' इति, अत एव च तज्जडं वस्तु संविन्निष्ठत्वात् तद्व्यवस्थायाः स्वात्मसिद्धावपि परं स्वप्रकाशात्मकं प्रमातारमपेक्षते, इति स्वातन्त्र्यं कथं जडस्य स्वरूपसंनिविष्टं स्यात् ॥६॥

तदाह

जाड्यं प्रमातृतन्त्रत्वं
स्वात्मसिद्धिमपि प्रति ।

यत्तु लोके शास्त्रे वा जडस्यापि कर्तृत्वं, तत्स्वतन्त्राधिष्ठानादिना चोपचरितप्रायम् ॥

ननु मा भूत् कर्तृत्वं, कारणत्वमेव भविष्यति, यत् सुस्पष्टं जडाजडयोरपि संगतिमियात् ? इत्याशङ्क्याह

न कर्तृत्वादृते चान्यत्
कारणत्वं हि लभ्यते ॥१०॥

स्यादेवं, यद्यर्थस्य बाह्यताभासनात् अन्यत् कार्यत्वं भवेत्, यावता हि अन्तराभासमानस्यार्थस्य तथारूपापरित्यागेनैव बहिराभासनं नाम कार्यत्वं, ततश्च यदपेक्षयैव अन्तरवस्थितोऽर्थः तदपेक्षयैवान्तरवस्थितो बहिर्भवेत्, प्रमातुरेव चान्तःस्थितोऽयमिति, तत एव बहिर्भायान्नान्यतः, इति स एव घटादौ कार्ये कारणं, न तु जडं मृदादि—तदपेक्षयास्य अन्तर्बहिराभासाभावात्, प्रमातुश्च न कर्तृत्वात् अन्यत् कारणत्वम्, इति युक्तमुक्तं 'कर्तृत्वमात्रसतत्त्वं जडस्य कारणत्वं न युज्यते' इति ॥ १० ॥

ननु अयमेवंविधो भावस्वभाव एव यत् अस्मिन् सतीदं भवतीति, अन्यथा हि भावान्तर्भावेऽपि अभवत् तस्मिन् सति भवति, इति कथं स्यात्, न च अभूताकारभावनमन्तरेण अन्यत् किंचित् कार्यकारित्वम्, इति स्थित एव 'बीजाङ्कुरादौ भावे भावात्मा कार्यकारणभाव' इति, यद्धर्मालंकारः

'भाव एव परस्येह कार्यताभाव······।'

इति।

'स्वभावो जनकोऽर्थानामभूताकारभावकः॥'

इति च। न च स्वभावमुत्सृज्य भावानामन्यत् किंचिदपेक्षणीयम्, इति किमत्र चेतनानुप्रवेशनेन? इत्याशङ्क्याह

तस्मिन्सति हि तद्भाव
इत्यपेक्षैकजीवितम्।
निरपेक्षेषु भावेषु
स्वात्मनिष्ठतया कथम्॥११॥

बौद्धानां हि नैकस्यैव भावस्य कार्यकारणभावो, नापि द्वयोः यौगपद्येन घटपटवत्, न च क्रमिकत्वेऽपि अनैयत्येन नीलपीतादिज्ञानवत्, न च नियतक्रमिकत्वेऽपि पूर्वभावि कार्यं, पश्चाद्भावि च कारणम्, अपि तु नियतपूर्वभावं कारणं, नियतपरभावं च कार्यम् इति उक्तम्, तस्मिन् कारणाभिमते बीजादावेव सति तस्य कार्याभिमतस्याङ्कुरादेरेव अभूतपूर्वतया अवश्यंभाव इति, नियमश्चात्र 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्, (पा० सू० २-३-३७) इति सप्तम्याक्षिप्तो,

यदन्यस्मिन्सति अभवत् तस्मिन्नेव सति भवतीति, स्यादेतत् एवं जडानां यदि नियमो न भवेत्, यत् — सति घटे धूमोऽपि स्यात् किन्तु न नैयत्येन इति, नियमे हि अन्योन्यापेक्षा जीवितम्, सा च जडानां न संभवति, ते हि स्वात्ममात्रपरिनिष्ठितत्वादन्योन्यवार्तानभिज्ञाः, इति कस्मिन् सति किं स्यात्, नन्वग्निधूमावेव तथा परिदृश्यमानौ अन्योन्यात्मतामनासादयन्तावपि अन्यथा भवन्तौ नियतावित्युच्येते, न तु नियमो नामापरः कश्चित्पदार्थो योऽनयोरन्योन्यापेक्षां प्रसञ्जयेत्, तदग्नेरयमेव नियमो — यत्तस्य पश्चान्नाधूमः, तस्याप्ययमेव — यत् ततः पूर्वं नानग्निः, इत्यनयोः स्वात्ममात्रपर्यवसितम् अनन्यस्पर्शितया विशिष्टं रूपमेव कारणता कार्यता च, इति न कश्चिदपेक्षार्थः,? अत्रोच्यते—एवं हि दर्शनमात्रमेव प्रमाणीकृतं स्यात्, यत् — पुरुषेण अग्नेः पश्चात् धूम एव प्रतीयते, नाधूमः, तस्यापि पूर्वमग्निरेव नानग्निरिति, न च दृश्यानपेक्षात् दर्शनमात्रादेव अर्थतथात्वव्यवस्था न्याय्या इत्यनयोः स्वरूपसंनिविष्टः कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगमनीयो, योऽ-

ग्निधूमौ तथा नियमयेत्, अन्यथा हि अग्नेः पश्चात् यो धूम एव नापरः स नाग्नेः स्वरूपातिशयो, नापि यो धूमात् पूर्वमाग्निरेव नापरः स धूमस्य, इति कथमेवं-भावो भवेत्, नहि परः परस्य स्वरूपमतिशाययति, न च बहुशोऽपि दैवयोगात् पुरुषेण घटादनन्तरं पटो दृष्ट इति तयोः परस्परयोर्निरपेक्षयोरपि तावता किंचित् नियामकं ज्ञातेयमुदियात् येनावश्यं पौर्वापर्यं स्यात्, एवं च कृत्तिकारोहिण्युदययोरपि कार्यकारणभावो भवेत्—यदुदितासु कृत्तिकासु नियमेन रोहिण्युदयः इति, अथ कृत्तिकाभ्यो रोहिणीनामभूतपूर्वतया नोदयः—पूर्वदिनेषु तथा दृष्टत्वात्, इति चेन्न, एतद्धि धूमेऽपि समानं, यत् तस्यापि पूर्वदिनेषु वह्निनैरन्तर्येणोदयो दृष्ट इति। ननु पूर्वस्य सामर्थ्यात् परस्य भावः कार्यकारणभावः, स च न कृत्तिकारोहिण्युदययोः संभवति—ध्रुवावबद्धं हि नक्षत्रचक्रं युगपदेव नित्यं प्रवहदवास्थितं, किन्तु घटीयन्त्रवत् क्रमेण परिवर्तमानं दृश्यते, येनायमनयोः पूर्वापरत्वेनावसायो, न तु स्वरूपसंनिविष्टः कश्चिद्विशेषः। नन्विदं हि नाम भवद्गृहे पूर्वस्य

सामर्थ्यं गीयते यत् तदभावादभूतोऽपि परः तस्मिन् सति भवन् दृश्यते इति, यद्धर्मालंकारः

'तत्र सामर्थ्यं हि तस्य जनकत्वं, तच्च यदि तस्मिन्सति न भवति कथं नाम तत्सामर्थ्यम्, अथ भवति कथमसामर्थ्यं स्यात् ।'

इति । त्रैकाल्यपरीक्षापि

'अथ च प्रागसद्भावः कारणे सति दृश्यते ।'

इति, तच्चात्रापि समानं, यत् कृत्तिकोदयात् पूर्वमभवन्नपि रोहिण्युदयः तस्मिन् सति भवन् दृश्यते इति, तत् सर्वथा समानेऽपि विधौ कृत्तिकारोहिण्युदययोः कार्यकारणभावो नास्ति, धूमाग्न्योश्चास्ति इति निर्निबन्धनः कथमसौ विभागः श्रद्धातव्यः स्यात्, तस्मात् कार्यकारणयोः स्वरूपसंनिविष्टं किंचिज्ज्ञातेयमभ्युपगमनीयं यस्यान्वयव्यतिरेकौ स्याताम्, ज्ञापकेन हि सर्वत्र वस्तुनि संभवदेव रूपं ज्ञाप्यते, नान्यथा, तथात्वे वा भ्रान्तिः स्यात् — इति न वस्तु ज्ञापितं भवेत्, न च तदपेक्षामपहाय अन्यत् किंचित् भवितुमर्हति, सा च द्विविधा — अन्योन्यानुषङ्गितात्मिका अभिप्रायात्मिका वा, न च उभय्यपि

सा कार्यकारणतया संमतानां जडानां संभवति, अन्योन्यानुषङ्गिता हि द्वयोरर्थयोः परस्पररूपत्वात् वह्न्यौष्ण्ययोरिव सत्तायामैकात्म्यम्, एकतरापाये पुनः परस्य सत्तैव न स्यात् — उष्णत्वाभाव इव वह्नेः, न च कार्यकारणयोरेवंभावोऽस्ति — परस्परविविक्ततया अग्निधूमयोः प्रतिभासात्, तथात्वे धूमाभावेऽग्निरेव न भायात्, तदभावेऽपि वा धूम इति प्रत्यक्षविरोधः स्यात्, द्वितीया चानुसंधानरूपा, यथा — भोक्तुरन्नं प्रति, भोक्ता हि अन्नं प्रति सापेक्षोऽपि अन्नानुषङ्गितया न प्रतीयते, किं तु तदस्य संविदि अभिमुखीभावमेति, येनायं — तदभिलाषाद्यात्मना अनुसंधानेन तत्र प्रवर्तते, न चैवं कार्यकारणयोः संभवति — तयोर्जडत्वात् परस्परस्य स्वरूपमनुसंधातुमसामर्थ्यात्, तत्सर्वथा जडानां किंचित् ज्ञातेयं विना कार्यकारणभावो नोपपन्नः, इत्येव स्थितम् ॥११॥

ननूक्तमेवात्र ज्ञातेयं — यत् कारणस्य पूर्वत्वं कार्यस्य च परत्वम् इति, पूर्वसत्ताप्रयोजकीकारेण हि परस्यापूर्वतया सत्ताविर्भावः, अत एव न भविष्य-

द्वर्तमानयोः तदाविर्भावने सामर्थ्यं — तावन्तरेणापि तस्य भावात्, पूर्वस्य हि प्रागेव सत्त्वात् तदाविर्भावने सामर्थ्यं, न भविष्यतः — तदानीं तस्याकिंचिद्रूपत्वात्, वर्तमानश्च समानकाल उच्यते, समानकालत्वं च लब्धसत्ताकयोर्भवति, न च तदानयोः किंचित् कर्तव्यमवशिष्यते — यदेकस्यान्येन क्रियेत, इति पौर्वापर्यमात्रमेव कार्यकारणयोर्ज्ञातेयमित्याह

स पूर्वमथ पश्चात्स
इति चेत्पूर्वपश्चिमौ ।
स्वभावेऽनतिरिक्तौ चे-
त्सम इत्यवशिष्यते ॥१२॥

नन्वनयोः पूर्वत्वं परत्वं च किं स्वभावादतिरिक्तमनतिरिक्तं वा, तत्र नाद्यः पक्षः — नहि भवद्गृह्ये पूर्वत्वाद्यपि किंचिद्वस्तु सदस्ति यत्तदतिरेकेण सत्तामियात्, व्यवहारमात्रासिद्धत्वे वा तस्य कार्यकारणभावोऽपि एवं स्यादिति स्वसिद्धान्तभङ्गः — कार्यकारणभावस्य वस्तुस्वभावत्वेनाभ्युपगमात, यद्धर्मालंकारः

पं० ३ ग० पु० भांवेन नेति पाठः ।

'तदेवमयं वस्तुस्वभाव एव कार्यकारण-
भावो न तु व्यवहारमात्रसिद्धः ।'

इति, अनतिरेकपक्षे च कार्यकारणत्वेन संमतं भावद्वयमेवावशिष्यते इति न तयोः ज्ञातेयं किंचिदुक्तं स्यात्, न च भवद्दर्शने धूमाग्न्योर्धूमाग्निरूपतां विहाय अन्यः काश्चित् कार्यकारणभावात्मा विशेषः, अत एव चात्राभ्युच्चयबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमुक्तं यत् न केवलमयमग्निर्धूमो वा यावत् कारणमपि कार्यमपीति । नन्वेवं वदद्भिर्भवद्भिरनन्तरमेव धूमाग्निरूपताया अन्यत् कारणत्वं कार्यत्वं चोक्तम्, तथाहि — यद्याग्नित्वमेव कारणत्वं तत्प्रतीतेऽग्नित्वे

'एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
कोऽन्यो न भागो दृष्टः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या किमिति न तत् प्रतीयात्, येनाभ्युच्चयबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमपि अस्य स्यात् ? सत्यमेवं किं तु विकल्पस्य एतद्दौरात्म्यं — यदग्नित्वमवस्यन्नेतावदेव अवस्यति, न कारणत्वमपि — येनैवंप्रतीत्यन्तराभ्युच्चयः, ननु विकल्पेन चेत् तथावसितं तावता कः प्रतीत्यन्तराभ्युच्चयार्थः, नहि गौः शुक्ल इत्येवमादिष्वभ्युच्चयबुद्ध्या किंचित् कार्यम्, एतद्विकल्पस्य

स्वशिल्पनैपुणं – यदभिन्नमपि भेदयति भिन्नमपि संसृजतीति, अथ प्रतिभासमूलमेवं विकल्पस्य माहात्म्यम्, इह तु न तथा, नहि कारणत्वं कार्यत्वं वा संनिवेशादिवत् अर्थातिशयरूपं, येन – अनयोः प्रातिभासिकत्वं स्यात्, अथ च प्रतीयमानरूपस्वभावत्वेन क्षणिकत्ववदवस्थाप्येते इत्यस्त्यत्र अभ्युच्चयबुद्ध्या कार्यं, नहि आकारशून्योऽर्थः स्यात् अवेद्यं वा वेदनं तदग्न्याकार एव धूमकारणताया आकारो यत्र प्रतीत्यन्तराभ्युच्चयो भवेत्, सत्यमस्त्येवं, किं तु अग्न्याकारादन्य एव धूमकारणताया आकारः, अन्यथा हि अन्त्यावस्थामप्राप्तोऽपि अग्निः कथं न धूमं जनयेत्, नहि तादवस्थ्यमप्राप्तोऽग्निरग्निर्न स्यात्, क्षणिकत्वं च योगिनां प्रतीयमानात् नीलरूपात् अन्यदेव पर्यवस्येत्, नीलादिकं हि निवृत्त्यनिवृत्त्युभयधर्मसाधारणरूपं, क्षणिकत्वं पुनर्निवृत्त्येकधर्मस्वभावं, यत् प्रामाण्यं 'निवृत्तिधर्मता हि सा' इति, तस्मात् भास्वराद्याकारत्वं नामाग्नित्वं, धूमानुविहितान्वयव्यतिरेकत्वं च कारणत्वं, पाण्डुराद्याकारत्वं च धूमत्वम्, अग्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं च कार्यत्वम् इति

धूमाग्निरूपतातिरिक्तं कार्यत्वं कारणत्वं चानुक्तसिद्धमेव, अन्यथा हि कार्यकारणत्वेन संमतं भावद्वयं विशरारुप्रायं पर्यवस्येत् ॥१२॥

ननु भवत्वेवं, नहि कार्यकारणभावात्मा कश्चित् संबन्धोऽस्माकं विवक्षितः, सर्व एव हि भावाः स्वात्ममात्रपर्यवसिता एव ? इत्याशङ्क्याह

> बीजमङ्कुर इत्यस्मिन्
> सतत्त्वे हेतुतद्वतोः ।
> घटः पटश्चेति भवेत्
> कार्यकारणता न किम् ॥१३॥

अस्मिन्सतत्त्व इति – परस्परमपेक्षाशून्य इत्यर्थः, किं न भवेदिति – परस्परनैरपेक्ष्यस्य अविशेषात् अत्रापि कार्यकारणभावो भवतु, इति यावत् । इह खलु अपेक्षाशून्यत्वात् जडानां कार्यकारणभावो न भवेत् – इत्युपपादितम्, अथ च लोके बीजादङ्कुरो जायते इत्येवमाद्यात्मिका प्रतीतिः, इत्यवश्यं केनचित् चिद्रूपेण प्रमात्रा भाव्यं, यत्र विश्रान्तं सत् भावद्वयं कार्यकारणव्यपदेशपात्रतामासादयेत्, नहि चिदात्मकैकप्रमातृविश्रान्तिमन्तरेण अत्यन्तविशरा-

रूणां सिकतानामिव जडानां भेदाभेदात्मा संश्लेषः स्यात्, अत एव कर्तृकर्मभावसतत्त्व एव कार्यकारणभावः, इति — नः सिद्धान्तः, यदुक्तम्

'जडस्य तु न सा शक्तिः सत्ता यदसतः सतः ।
कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव कार्यकारणता ततः ॥'

इति, ततश्चैतत् युज्यते — यत् कृषीवलो बीजादङ्कुरं जनयति, ईश्वरश्च शृङ्गात् शरमग्नेर्वा धूममिति ॥१३॥

नन्वेवं बीजाङ्कुरयोर्भेदे सति एकप्रमातृविश्रान्तिमात्रात् कारणत्वं कार्यत्वं च न सिद्ध्येत्, एवं घटपटाभासयोरपि तादृरूप्यं स्यात् — सर्वाविभासानां प्रमातर्येव विश्रान्तेः, तत् तयोरैकात्म्यमेव अङ्गीकार्यं, येन कारणमेव तत्तद्रूपतया परिणमत् कार्यमित्युच्यते ? इत्याह

बीजमङ्कुरपत्रादि-
तया परिणमेत चेत् ।

इह तावत् सर्व एव भाववर्गः परिनिष्ठितनिजरूप इति बीजं चेत् बीजं कथमिवाङ्कुरादिरूपतामियात् अतथास्वभावस्य तथास्वभावायोगात्, नहि कदाचित् घटोऽपि पटः स्यात् ॥

तदाह

अतत्स्वभाववपुषः

स स्वभावो न युज्यते ॥ १४ ॥

अथोच्यते – बीजस्येयानेव स्वभावो, यत् – क्रमेणाङ्कुराद्यात्मनावतिष्ठते इति 'एकमेव हि वस्तु क्रमविचित्रस्वभावम्' इति सत्कार्यवादिनः ॥ १४ ॥

अत आह

स तत्स्वभाव इति चेत् ....

ननु यद्येवं तर्हि बीजमङ्कुरो वा बीजत्वमात्र एवाङ्कुरत्वमात्र एव वा रूपे विश्रान्तेः बीजस्याबीजात्मकमङ्कुराद्यपि अन्त्यं रूपं संभवेत्, अङ्कुरस्य चानङ्कुराद्यात्मकम् आद्यं बीजाद्यपीति ? तदाह

तर्हि बीजाङ्कुरा निजे ।
तावत्येव न विश्रान्तौ
तदन्यात्यन्तसंभवात् ॥ १५ ॥

न चैकमेव वस्तु द्व्यात्मकं संभवेत्, इत्यवश्यं केनचिदेकेन भाव्यं, यस्य – बीजाङ्कुराद्यात्मना विचित्रोऽयमाकारः प्रस्फुरेत् ॥ १५ ॥

तदाह

ततश्च चित्राकारोऽसौ
तावान्काश्चित्प्रसज्यते ।

नन्वभीष्टमेवैतदस्माकम् ? इत्याह

अस्तु चेत् .... ।

ननु एवमपि कथमेकस्यैव परस्परविरुद्धं बीजत्वा-बीजत्वाद्यात्मकमाकारद्वयं संभवेत् ? इत्याह,

.... न जडेऽन्योन्य-
विरुद्धाकारसंभवः ॥ १६ ॥

नहि एक एव घटो लोहितश्चालोहितश्च भवेदिति भावः, स्यादेतत् – एवं यदि युगपच्चित्रत्वमभ्युपगच्छेम किं तु क्रमेण, इति को विरोधार्थः ॥ १६ ॥

अत आह

क्रमेण चित्राकारोऽस्तु
जडः किं नु विरुध्यते ।

यत् सत्कार्यसिद्धिः परिदृश्यमानमेव भावशरीरं स्वभावभूतेन क्रमेण तथा तथा भवतीति

'एक एव स आकारः क्रमचित्रो हि तत्त्वतः ।
स्वस्वरूपनिमग्नं तद्वैचित्र्यं सर्वमश्नुते ॥'

इति च, 'जड' इति, अजडं हि चित्रविज्ञानादि युगपत् चित्रमपि भवेत् इति भावः 'किं नु विरुध्यत' इति—लोहितोऽपि हि घटः क्रमात् निमित्तान्तरेणापि अलोहितोऽपि स्यात् ॥

ननु क्रमो यौगपद्यं वा न वस्तुनः स्वरूपे कश्चिदतिशयः, अपि तु संविदः, संवित् हि घटादनन्तरं पटं प्रतियती समं वा क्रमाक्रमावुत्थापयेत्, न तु वस्तुनः स्वरूपादधिकः कश्चिदक्रमः क्रमो वा भवेत्, इत्येकस्मिन् वस्तुनि क्रमाभ्युपगमेऽपि न विरुद्धधर्माध्यासो व्युपरमेत् ? इत्याह

क्रमोऽक्रमो वा भावस्य
न स्वरूपाधिको भवेत् ॥ १७ ॥
तथोपलम्भमात्रं तौ......................

'न स्वरूपाधिको भवेत्' इति—न कश्चिदित्यर्थः, अत्र हेतुः 'तथोपलम्भमात्रं तौ' इति, उपलम्भो हि क्रमेण अन्यथा वा भवन् क्रमाक्रमाभ्यां भावस्वरूपं व्यवहारयतीति ॥ १७ ॥

ननु उपलम्भस्यापि एवंभावे किं निमित्तम्? इत्याह

............उपलम्भश्च किं तथा ।

इह खलु उपलब्धा क्रमाक्रमाभ्यामेव तत्तदर्थजातमुपलभते इत्युपलम्भस्यापि क्रमाक्रमायोगः, उपलब्धुश्च संविन्मात्ररूपत्वेऽपि क्रमाक्रमोपलम्भस्वभावत्वादेवंभावः ॥

तदेतदाशङ्कते

उपलब्धापि विज्ञान-
स्वभावो योऽस्य सोऽपि हि ॥ १८ ॥
क्रमोपलम्भरूपत्वात्
क्रमेणोपलभेत चेत् ।

अत्रापि स एव पर्यनुयोगः, इत्याह

तस्य तर्हि क्रमः कोऽसौ
तदन्यानुपलम्भतः ॥ १९ ॥

उपलभ्यस्य हि उपलम्भमुखेन क्रमाक्रमयोग उक्तः, तस्यापि उपलब्धृमुखेन, उपलब्धुः पुनरुपलब्ध्रन्तरं नास्ति—अनवस्थापत्तेः, तदस्य कुतस्त्यः क्रमः? इत्युक्तम् 'तदन्यानुपलम्भतः' इति ॥१९॥

स्वभावपक्षाश्रयेऽपि अस्य नोपलब्धृस्वरूपादाधिक्यं पर्यवस्येत्, इत्याह

स्वभाव इति चेन्नासौ
स्वरूपादधिको भवेत् ।

अथ स्वभावभूतत्वात् स्वरूपानतिरिक्तत्वेऽपि क्रमस्य स्वस्वातन्त्र्यादतिरिक्तायमानतया अवभासनमित्युच्यते, तर्हि अस्मद्दर्शनमेवागतोऽसि, इत्याह

स्वरूपानधिकस्यापि
क्रमस्य स्वस्वभावतः ॥२०॥
स्वातन्त्र्याद्भासनं स्याच्चेत्
किमन्यद्ब्रूमहे वयम् ॥
इत्थं श्रीशिव एवैकः
कर्तेति परिभाष्यते ॥ २१ ॥

किं नाम चास्य कर्तृत्वम् ? इत्याशङ्क्याह

कर्तृत्वं चैतदेतस्य
तथामात्रावभासनम् ।

'तथामात्रावभासनम्' इति, तथा – विचित्रेण रूपेण प्रमातृप्रमेयात्मनां मात्राणामंशानामवभासनम्–अतिरिक्ततयैव प्रथनमित्यर्थः ॥ २०–२१ ॥

एवं विश्वे पदार्था यथा भगवता स्वेच्छयैवावभासिताः, तथा कार्यकारणभावोऽपि, इत्याह

तथावभासनं चास्ति
कार्यकारणभावगम् ॥ २२ ॥

नन्वेवं बीजाङ्कुरादौ घटपटादौ च सर्वत्र भगवत्कर्तृकर्मविशेषेणावभासनम्, इति कथं क्वचिदेव कार्यकारणताव्यवहारः? इत्याशङ्क्याह

यथा हि घटसाहित्यं
पटस्याप्यवभासते ।
तथा घटानन्तरता
किं तु सा नियमोज्झिता ॥२३॥
अतो यन्नियमेनैव
यस्मादाभात्यनन्तरम् ।
तत्तस्य कारणं ब्रूमः
सति रूपान्वयेऽधिके ॥२४॥

नियमोज्झितेति – तयोर्विपर्ययेण अविशेषेण च दर्शनात् । नन्वेवं बौद्धस्येव तथापि कृत्तिकारोहिण्युदयादौ कार्यकारणभावः प्रसज्येत? इत्याशङ्क्योक्तं

'सति रूपान्वयेऽधिके' इति। इह तावन्मायापदे घटादेः कार्यस्य मृद्दण्डचक्रादीनि बहूनि कारणानीत्यविवादः, तत्रास्य मृत् उपादानकारणं, यत् सैव शिवकस्तूपकादिक्रमेण अन्यानपेक्षितयानुवर्तते इति, दण्डादि तु सहकारिकारणप्रगुणानपरिवर्तनाद्युपकारमात्रचरितार्थत्वात्, तेन यदीयमेव यस्य रूपं केनचिद्धर्मेणानुयायि भासते तदेव तस्योपादानकारणम् इति, यद्बौद्धा अपि

'अनपेक्षानुवृत्तेश्च भेदेऽप्यर्थान्तराश्रये ।
तस्योपादानहेतुत्वं मृदः कुण्डादिके यथा ॥'

इति, यत् पुनरेवमाचक्षाणैरपि धूमादावनुपादानमेव कार्यत्वमभ्यधायि तत्कारणविभागानभिज्ञत्वमेव तेषां, यतो—धूमस्य नाग्निरुपादानकारणम्, अपि तु आर्द्रेन्धनादि, तथाहि—तुषतुरुष्कादेरुपादानात् अस्य गन्धाद्यप्यन्वयवदवभासते तदेव तस्योपादानकारणम्, लौकिकानामपि अत्र वैदुष्यम्—चन्द्रकान्तोदकद्रवादौ च चन्द्रकान्ताश्रयोपकृताश्चन्द्रकिरणा एवोपादानम्, अन्यथा हि चन्द्रकान्तस्य द्रवीभावे क्षणात्क्षणं प्रक्षयः स्यात्, इत्यलमवान्तरेण ॥२४॥

नन्वेवं रूपान्वयोपकृतः पौर्वापर्यनियमात्मा कार्यकारणभावो यदि वास्तवः, तत्कथं व्यभिचरेत् ? इत्याशङ्क्याह

नियमश्च तथारूप-
भासनामात्रसारकः ।
बीजादङ्कुर इत्येवं
भासनं नहि सर्वदा ॥ २५ ॥

भासनामात्रसारत्वे हेतुः – एवं भासनं 'नहि सर्वदा' इति – कदाचित् हि बीजाभावेऽपि अङ्कुरो भवेदिति भाव :॥ २५ ॥

तदाह

योगीच्छानन्तरोद्भूत-
तथाभूताङ्कुरो यतः ।
इष्टे तथाविधाकारे
नियमो भासते यतः ॥ २६ ॥
स्वप्ने घटपटादीनां
हेतुतद्वत्स्वभावता ।
भासते नियमेनैव
बाधाशून्येन तावति ॥ २७ ॥

इह खलु योगिनो निरुपादानमेवेच्छामात्रेण अङ्कुरादिकार्यं कुर्वन्तीत्यविवादः, तेन योगीच्छातोऽनन्तरमुद्भूतः अत एव तथाभूतो – बीजाभावेऽपि प्रादुर्भूतो योऽसावङ्कुरः तस्मिन्नपि यतः पौर्यापर्यात्मा नियमोऽवभासते 'बीजादेव अङ्कुरो जायते' इति नायमेकान्त इत्यर्थः, योगीच्छाभिनिर्वर्तितश्च अङ्कुरो बीजकार्याङ्कुरसमानजातीय एव, न तु शालूकाद्विजातीयः, इत्याह 'तथाविधाकार' इति, अन्यथा हि योगिनामिच्छाविसंवादात् योगित्वमेव न सिद्ध्येत्, न चैतद्भ्रान्तिमात्रमित्युक्तम् 'इष्ट' इति–तत्तत्समीहितार्थक्रियाकारिणीत्यर्थः, तदुक्तम्

'योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत् ।
दि जायते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रियाकरम् ॥'

इति, तथा यतः स्वप्नेऽपि नियमेनैव घटकार्यः पटोऽपि भासते – घटाभासानन्तरं पटाभासस्योदयात्, स्यादेवमेतत् यदि बाधा न स्यादित्याह 'बाधाशून्येन' इति, बाधश्चात्र किं तादात्विकः कालान्तरभावी वा, तत्र तावदुत्तरः पक्षो – जाग्रद्भाविनोऽपि स्वप्नापेक्षया बाधसंभवात्, तादात्विकस्तु नास्त्येव बाधः –

प्रबोधपर्यन्तं दार्ढ्येन तथावभासात्, अत एव ताव-ति — स्वप्नावस्थायामेवेत्युक्तम् ॥ २७ ॥

एवं निर्बाधो नियम एव कार्यकारणताया निबन्धनम्, इत्याह

ततो यावति याद्रूप्या-
न्नियमो बाधवर्जितः ।
भाति तावति ताद्रूप्याद्-
दृढहेतुफलात्मता ॥ २८ ॥

ननु एवमपि सौगतमतमेवापतेत्? इत्याशङ्क्याह

तथाभूते च नियमे
हेतुतद्वत्त्वकारिणि ।
वस्तुतश्चिन्मयस्यैव
हेतुता तद्धि सर्वगम् ॥ २९ ॥

तदिति — यन्नाम चिन्मयस्यैव 'हेतुतेति' सर्वग-मिति — सर्वेषामेव मृद्दण्डाद्याभासानां विश्रान्तिधा-मत्वेनानुवर्तनात् ॥ २९ ॥

एवं च नैकं किंचन जनकं, सामग्री वै जनिके-त्याद्यपि संगच्छते, इत्याह

अत एव घटोद्भूतौ
　　सामग्री हेतुरुच्यते ।

सामग्रीति—न पुनर्व्यस्ताः समग्राः, ननु समग्रान् दण्डादीन् विहाय का नामान्या सामग्री इत्युच्यते ? इत्याशङ्क्याह

सामग्री च समग्राणां
　　यद्येकं नेष्यते वपुः ॥ ३० ॥
हेतुभेदान्न भेदः स्यात्
　　फले तच्चासमञ्जसम् ।

चो हेतौ, एकं वपुरिति—समग्रप्रत्ययनिमित्तमेकप्रमातृविश्रान्तिलक्षणम्, इह तावन्मृद्दण्डादयो व्यस्ता एव यदि घटहेतवः स्युः तत् कारणभेदात् कार्यभेदस्याविवादात् अनेके घटाः प्रादुर्भवेयुः, न चैवम्, इत्येकप्रमातृविश्रान्त्या सामग्रीशब्दवाच्यमेवैषां वपुर[illegible]यं—यदेकमेव घटं जनयेत्, यदपेक्षयैव च कारणानां पारस्परिको भेदो, यतः फलभेदोऽपि स्यात्, नेति काका योज्यम्, प्रत्य-

क्षाविरुद्धं चैतदित्याह 'तच्चासमञ्जसमिति' ॥ ३० ॥

ननु यत् यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत् तस्य कारणमित्युक्तं, व्यस्तानां च मृद्दण्डादीनामेवंभावो नास्ति, समग्राणां चास्ति, इति कोऽर्थः सामग्रीशब्दवाच्येनैकेन वपुषाभ्युपगतेनैषाम् ? इत्याशङ्क्याह

यद्यस्यानुविधत्ते ता-
मन्वयव्यतिरेकिताम् ॥ ३१ ॥
तत्तस्य हेतु चेत्सोऽयं
कुण्ठतर्को न नः प्रियः ।

कुण्ठ इति – समनन्तरमेव तत्तद्दूषणोदीरणेन भग्नशक्तीकृतत्वात् ॥ ३१ ॥

ननु समस्तानामप्येषां केनचिद्रूपेण यद्यैकात्म्यं न स्यात्, तद्देशकालविप्रकृष्टानामपि हेतुत्वं प्रसज्येत्, इत्याह

समग्राश्च यथा दण्ड-
सूत्रचक्रकरादयः ॥ ३२ ॥

दूराश्च भाविनश्चेत्थं
हेतुत्वेनेति मन्महे ॥

दूरा — मेर्वादयो, भाविनः — कर्क्यादयः, इत्थमिति — तथा, एवं यथा दण्डादयो घटे हेतुत्वेन भवन्ति तथा दूरादयोऽपीति, मन्महे — प्रसङ्गेन मन्यामहे इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नन्वत्र दूरभाविनोरन्वयव्यतिरेकानुविधानमसिद्धम् ? इत्याशङ्क्याह

यदि तत्र भवेन्मेरु-
र्भविष्यन्वापि कश्चन ॥ ३३ ॥
न जायेत घटो नूनं
तत्प्रत्यूहव्यपोहितः ।
यथा च चक्रं नियते
देशे काले च हेतुताम् ॥ ३४ ॥
याति कर्किसुमेर्वाद्या-
स्तद्वत्स्वस्थावधि स्थिताः ।

ननु चक्रादीनां किं देशकालसंनिकर्षो विवक्षित उत रूपसंनिकर्षः, तत्र देशादिसंनिकृष्टत्वं पटादी-

नामपि संभवेत्, इति तेषामपि एककार्यकारित्वं प्रसज्येत्, रूपसंनिकर्षश्च नेष्यते भवद्भिः, तन्नियतदेशाव्यवस्थायित्वं नाम संनिकर्षः पर्यवस्येत्, तच्च मेर्वादीनामपि अविशिष्टम्, इति तेऽपि हेतवो भवेयुः, तस्मादेषामेकप्रमातृविश्रान्तिसतत्त्वमेकं रूपमवश्याभ्युपगमनीयं, येन — तत्तत्संयोजनवियोजनादावेकस्यैव परमेश्वरस्य कर्तृत्वे विश्वमिदमुन्मिषेत् ॥३४॥

तदाह

तथा च तेषां हेतूनां
संयोजनवियोजने ॥ ३५ ॥
नियते शिव एवैकः
स्वतन्त्रः कर्तृतामियात् ।

ननु कथं सर्वत्र शिवस्यैव कर्तृत्वमिष्यते, घटादौ हि कुम्भकारो व्याप्रियमाणो दृश्यते? इत्याशङ्क्याह

कुम्भकारस्य या संवित्
चक्रदण्डादियोजने ॥ ३६ ॥
शिव एव हि सा यस्मात्
संविदः का विशिष्टता ।

'का विशिष्टतेति'—को भेद इत्यर्थः, नहि संविदः

संविद्रूपादणुमात्रेणापि अधिकं रूपान्तरं किंचिद्भ-
वेदिति भावः ॥ ३६ ॥

ननु कौम्भकारी संवित् देशकालाद्यवच्छेदात्
संकुचितस्वभावा 'परा' पुनरनवच्छिन्नत्वात् 'पराद्वय-
रूपा' इति कथं तयोरविशेष उक्तः? इत्याशङ्क्याह

कौम्भकारी तु संवित्ति-
रवच्छेदावभासनात् ॥ ३७ ॥
भिन्नकल्पा यदि त्तेप्या
दण्डचक्रादिमध्यतः ।

दण्डचक्रादिमध्यतः क्षेप्येति – दण्डादिवत् सह-
कारिकारणमात्रमेतदिति तात्पर्यम्, अतश्च नात्र
कुम्भकारस्य साक्षात्कर्तृत्वम्, इति 'शिव एव सर्वत्र
कर्ता' इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

तदाह

तस्मादेकैकनिर्माणो
शिवो विश्वैकविग्रहः ॥ ३८ ॥
कर्तेति पुंसः कर्तृत्वा-
भिमानोऽपि विभोः कृतिः ।

ननु यद्येवं तत् दण्डादिसमानकर्तृत्वेऽपि कुम्भकारस्य कथमेवमभिमानो भवेत् 'यन्मयेदं कृतम्' इत्याशङ्क्याह 'पुंस' इत्यादि, यश्चायमस्य कर्तृत्वाभिमानः — प्रतिभुवः इव अधमर्णभावः, स पारमेश्वर्यैव नियतिशक्त्या तथा व्यवस्थापितो, यतो धर्माधर्मादिव्यवस्थापि सिद्ध्येदिति न कश्चिद्दोषः, एवमाभासमात्रसतत्त्व एव कार्यकारणभाव इति सिद्धम् ॥

ततश्चास्य लोकशास्त्रादावनेकप्रकारं वैचित्र्यम्, इत्याह

अत एव तथाभान-
परमार्थतया स्थितेः ॥ ३९ ॥
कार्यकारणभावस्य
लोके शास्त्रे च चित्रता ।

तत्र प्राधान्यात् शास्त्रीयं तावद्वैचित्र्यं दर्शयति

मायातोऽव्यक्तकलयो-
रिति रौरवसंग्रहे ॥ ४० ॥
श्रीपूर्वे तु कलातत्त्वा-
दव्यक्तमिति कथ्यते ।

रौरवसंग्रह इति बृहत्तन्त्रापेक्षया, यदुक्तं तत्र

'ततोऽधिष्ठाय विद्येशो मायां स परमेश्वरः ।
क्षोभयित्वा स्वकिरणैरसृजत्तैजसीं कलाम् ॥
कलातत्त्वाद्रागविद्ये द्वे तत्त्वे संबभूवतुः ।
अव्यक्तं च ततस्तस्माद्गुणांश्चाप्यसृजत्प्रभुः ॥'

इति, अत्र च 'अव्यक्तं च तत' इति तच्छब्देन मायापरामर्शः इति बृहस्पतिपादाः, यदुक्तम्

'मायातोऽव्यक्तकलयोः कलातो रागविद्ययोः ।'

इति, श्रीपूर्व इति — श्रीमालिनीविजये, यदुक्तं तत्र

....................'मायामाविश्य शक्तिभिः ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'असूत सा कलातत्त्वम्................ ।'

इति,

'तत एव कलातत्त्वादव्यक्तमसृजत्ततः ।'

इति च, एवमव्यक्तं मायायाः कलायाश्च कार्यमिति शास्त्रीयं वैचित्र्यम् ॥ ४० ॥

अत एव च एवं नि[illegible] । अत्र यदन्यैरन्यथा व्याख्यातं तदप्रयोजकमेव, इत्याह

तत एव [illegible]-
त्कली[illegible] ॥ ४१ ॥

इति व्याख्यास्मदुक्तेऽस्मिन्-
सति न्यायेऽतिनिष्फला ।

निशाख्यानादिति – मायाख्यात् तत्त्वात्, अलि-ङ्गकमिति – अव्यक्तम् ॥ ४१ ॥

इदानीं लौकिकमपि वैचित्र्यं दर्शयति

लोके च गोमयात्कीटात्
संकल्पात्स्वप्नतः स्मृतेः ॥ ४२ ॥
योगीच्छातो द्रव्यमन्त्र-
प्रभावादेश्च वृश्चिकः ।

कीटादिति – वृश्चिकात्, इह बहिरपि परिस्फुरतोऽर्थस्य आभासमात्रसारत्वमेव मौलं रूपमित्युक्तम् 'संकल्पात्स्वप्नतः स्मृतेः' इति, द्रव्येति – रत्नौषध्यादि, अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभाव इति भावः, ननु वृश्चिकात् गोमयादेश्च जातोऽन्य एव वृश्चिकः, नहि यादृगेव वृश्चिकाज्जातो वृश्चिकः तादृगेव गोमयादेरिति भवितुमर्हति – कारणभेदात् कार्यभेदस्याविवादात्, न चान्त्यभेदे वस्तुनोः शब्दसाधारण्यमात्रेणैवैकत्वं न्याय्यम्, यदाहुः

पं० १७ क० ख० पु० न चात्यन्तभेदे इति पाठोऽसंगत एवास्ति ।

'वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।
न युक्तं साधनं गोत्वाद्वागादीनां विषाणिवत् ॥'

इति ॥ ४२ ॥

तदाह

अन्य एव स चेत्......................।

सत्यमेवम्, इत्याह

....कामं कुतश्चित्स्वविशेषतः ॥ ४३ ॥

वृश्चिकाद्गोमयादेर्वा जातानां वृश्चिकानां नूनमस्ति कश्चिदात्मीयो देशकालाकाराद्यात्मा विशेषो येनैषामन्योन्यभेदः, किं तु वृश्चिकाज्जातानामपि स तुल्यः, तेषामपि हि देशकालाकारादिना व्यक्तिभेदमुपलभन्ते लौकिकाः ॥ ४३ ॥

अत आह

स तु सर्वत्र तुल्यस्त-
त्परामर्शैक्यमस्ति तु ।

अथ वृश्चिकोऽयमिति प्रत्ययानुगमस्तत्र संभवेत्, तदिहापि समानमित्युक्तं 'तत्परामर्शैक्यमस्ति त्विति' न चायमवृश्चिके वृश्चिकप्रत्ययो – विसंवादाभावात्,

इह च परामर्श एव दूरान्तिकत्वादिना भिन्नावभास-त्वेऽपि अर्थानामैक्यप्रतिष्ठापने परं जीवितम्, यदुक्तम्

'दूरान्तिकतयार्थानां परोक्षाध्यक्षतात्मना ।
बाह्यान्तरतया दोषैर्व्यञ्जकस्यान्यथापि वा ॥
भिन्नावभासच्छायानामपि मुख्यावभासतः ।
एकप्रत्यवमर्शाख्यादेकत्वमनिवारितम् ॥'

इति, अतश्चैकस्यापि कार्यस्यानेककारणत्वे न कश्चि-द्दोषः, आभासमात्रपरमार्थो हि कार्यकारणभाव इति परिस्थापितम् ॥

अत एव च कार्यस्य स्वरूपे क्रमे वापि अन्यथा-भावोपदेशो नायुक्तः, इत्याह

तत एव स्वरूपेऽपि
क्रमेऽप्यन्यादृशी स्थितिः ॥ ४४ ॥
शास्त्रेषु युज्यते चित्रात्
तथाभावस्वभावतः ।

स्वरूप इति—यथा मनसः क्वचिद्बुद्धीन्द्रियत्वमुक्तं क्वचिच्च अन्तःकरणत्वं, तदुक्तम्

'श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासा चित्तं च धीव्रजः ।'

इति, अन्तःकरणं त्रिविधमिति च ॥ ४४ ॥

क्रमस्य पुनः कार्यकारणभावप्रस्तावात् प्राधान्येन शास्त्रेष्वन्यादृशीं स्थितिं दर्शयति

पुंरागविद्कलाकाल-
　　माया ज्ञानोत्तरे क्रमात् ॥ ४५ ॥
नियतिर्नास्ति वैरिञ्चे
　　कलोर्ध्वे नियतिः श्रता ।
पुंरागवित्त्रयादूर्ध्वं
　　कलानियतिसंपुटम् ॥ ४६ ॥
कालो मायेति कथितः
　　क्रमः किरणशास्त्रगः ।
पुमान्नियत्या कालश्च
　　रागविद्याकलान्वितः ॥ ४७ ॥
इत्येष क्रम उद्दिष्टो
　　मातङ्गे पारमेश्वरे ।

ज्ञानोत्तरे इति — सर्वज्ञानोत्तरे, यदुक्तं तत्र

'वस्तुतः पुरुषः सूक्ष्मो व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।'

इति,

'तत ऊर्ध्वं भवेदन्यत्कलावरणसंज्ञकम् ।

इति,

'अत ऊर्ध्वं भवेदन्यत्कालस्यावरणं गुह ।'

इति,

'अत ऊर्ध्वं भवेदन्यन्मायातत्त्वं सुदुस्तरम् ।'

इति च, नियतिर्नास्तीति – सर्वज्ञानोत्तरे तस्या अनभिधानात्, वैरिञ्चं इति – स्वायम्भुवे, यदुक्तं तत्र

'मायातत्त्वात्कालतत्त्वं संस्थितं तत्पदद्वये ।
संस्थान्यस्मिन्कला तद्वद्विद्याप्येवं ततः पुनः ॥'

इति, अत्र हि संस्थापयति – नियच्छति भोगेषु अणूनिति 'संस्था' नियतिरिति व्याख्यातारः, अत्र च कालो नियतिसंपुटः, कलेत्येवमात्मैव जरत्पुस्तकदृष्टः पाठो ग्राह्यः, अन्यथा हि कैरणोऽर्थो विसंवदेत्, यदुक्तं तत्र

'तत्रैव पुरुषो ज्ञेयः प्रधानगृहपालकः ।
रागतत्त्वाच्च विद्याख्यमशुद्धं पशुमोहकम् ॥'

इति,

'ततः कालनियत्याख्यं संपुटं व्याप्य लक्षधा ।'

इति,

'कालतत्त्वात्कला ज्ञेया लक्षायुतपरिच्छदा ।'

इति,

'तदूर्ध्वं तु भवेन्माया कोटिधा व्याप्य साप्यधः ।'

इति च, नियत्येति यतः क्रम उद्दिष्ट इति—अर्थात् सृष्टिक्रमेण, यदुक्तं तत्र

'क्षोभितोऽनन्तनाथेन ग्रन्थिर्मायात्मको यदा ।'

इत्याद्युपक्रम्य

'तद्वन्मायाणुसंयोगाद्व्यज्यते चेतना कला ।'

इति,

'इत्यणोः कलितस्यास्य कलया प्राग्जगन्निधेः ।
कलाधारेऽणुविज्ञानं बुभुत्सोर्विद्यया भवेत् ॥'

इति,

'तस्मादेवाशयाद्रागः सूक्ष्मरूपोऽभिजायते ।
येनासौ रञ्जितः क्षिप्रं भोगभुग्भोगतत्परः ॥'

इति,

'अथ कालक्रमप्राप्तः कञ्चुकत्रयदर्शनात् ।
येनासौ कल्यते सूक्ष्मः शिवसामर्थ्ययोगतः ॥'

इति,

'अथेदानीं मुनिव्याघ्र कारणस्यामितद्युतेः ।
शक्तिर्नियामिका पुंसः सतत्त्वेन समर्पिता ॥'

इति ।

'अथ पुंस्तत्त्वनिर्देशः स्वाधिष्ठानोपसर्पितः ।'

इति च क्रमस्यान्यादृशी स्थितिर्निगदसिद्धा, इति न विभज्य व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इदानीं प्रकृतमेवानुसरति

कार्यकारणभावीये
तत्त्वे इत्थं व्यवस्थिते ॥ ४८ ॥
श्रीपूर्वशास्त्रे कथितां
वच्मः कारणकल्पनाम् ।

श्रीपूर्वशास्त्र इति—तदधिकारेणैव एतस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः, कारणकल्पना च अत्र तत्त्वं प्रति प्रविभागस्य प्रक्रान्तत्वात् तद्विषयैव पर्यवस्येत्, इत्यनुजोद्देशोद्दिष्टस्य तत्त्वक्रमनिरूपणाख्यस्यापि प्रमेयस्य सावकाशता, इत्यर्थसामर्थ्यलभ्यम् ॥४८॥

तदेवाह

शिवः स्वतन्त्रदृग्रूपः
पञ्चशक्तिसुनिर्भरः ॥ ४९ ॥
स्वातन्त्र्यभासितभिदा
पञ्चधा प्रविभज्यते ।

'स्वतन्त्रदृग्रूप' इति—अनन्याकाङ्क्षत्वात् स्वतन्त्रा येयं दृक् तद्रूपो—निराशंस इत्यर्थः, अत एव 'पञ्चशक्तिसुनिर्भरः' पूर्ण इत्युक्तम् ॥

पञ्चधा प्रविभागमेव दर्शयति

चिदानन्देषणाज्ञान-
क्रियाणां सुस्फुटत्वतः ॥५०॥
शिवशक्तिसदेशान-
विद्याख्यं तत्त्वपञ्चकम् ॥

सदेति—सदाशिवः, तदुक्तम्

'चिदानन्देषणाज्ञानक्रियापञ्चमहातनुः ।
विवर्तते महेशानस्तत्त्ववर्गेषु पञ्चधा ॥'

इति । तथा

'शिवशक्तिसदाशिवतामीश्वरविद्यामयीं च तत्त्वदशाम् ।
शक्तीनां पञ्चानां विभक्तभावेन भासयति ॥'

इति ॥ ५० ॥

नन्विह सर्वस्य सर्वात्मकत्वादेकैकापि शक्तिः सर्वशक्तिस्वभावा, इति कथमेकैकशक्तिमुखेन तत्त्वपञ्चकनिरूपणम् ? इत्याह

एकैकत्रापि तत्त्वेऽस्मिन्
सर्वशक्तिसुनिर्भरे ॥५१॥
तत्तत्प्राधान्ययोगेन
स स भेदो निरूप्यते ।

तत्तदिति – चिदानन्दादि । इह खलु चिन्मात्र-

स्वभावः पर एव शिवः पूर्णत्वात् निराशंसोऽपि स्वस्वातन्त्र्यमाहात्म्यात् बहिरुल्लिलसिषया परानन्दचमत्कारतारतम्येन प्रथमम् 'अहम्' इति परामर्शतया शक्तिदशामधिशयानः प्रस्फुरेत्, अनन्तरं च अहमिदमिति परामर्शशाखाद्वयमवभासयेत्, तत्र च शुद्धचिन्मात्राधिकरण एव अहमित्यंशे यदा परमेश्वर इदमंशमुल्लासयति तदा तस्य प्रोन्मीलितमात्रचित्रकल्पभावराशिविषयत्वेनास्फुटत्वात् इच्छाप्रधानं सदाशिवतत्त्वम्—अहमिदमिति, भावराशौ पुनः स्फुटीभूते तदधिकरणे एवेदमंशे यदाहमंशं निषिञ्चति तदा ज्ञानशक्तिप्रधानमीश्वरतत्त्वम्—इदमहमिति, अत एव चाहंविमर्शस्याविशेषेऽपि अत्रेदमंशस्य ध्यामलत्वाध्यामलत्वाभ्यामयं विशेषः, यदा पुनः प्ररूढभेदभावराशिगतेदमंशस्फुरणे चिन्मात्रगतत्वेन अहमंशः समुल्लसति 'भेदाद्वैतवादिनामिव ईश्वरस्य यः समधृततुलापुटन्यायेन अहमिदमिति परामर्शः' तत्क्रियाशक्तिप्रधानं विद्यातत्त्वम्, इति विभागः, यद्यपि परमशिवस्यैवेदमेकघनमैश्वर्यं तथापि तस्य यथा बहिरौन्मुख्येन

व्यापारः 'शक्तितत्त्वं' तथा सदाशिवेश्वरयोरपि ' विद्यातत्त्वमिति ' अमुनैव चाशयेनान्यत्र

'निराशंसात्पूर्णादहमिति पुरा भासयति यत्
द्विशाखामाशास्ते तदनु च विभङ्क्तुं निजकलाम् ।
स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुष-
स्तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्मनिखिलम् ।'

इत्याद्यनेनोक्तम् ॥ ५१ ॥

ननु यदि नामात्र परे रूपेऽपि एवं भेदः संभवेत्, तर्हि अस्य कथमनवच्छिन्नपरप्रकाशात्मकं स्वरूपं तिष्ठेत् ? इत्याशङ्क्याह

तथाहि स्वस्वतन्त्रत्व-
परिपूर्णतया विभुः ॥ ५२ ॥
निःसंख्यैर्बहुभी रूपै-
र्भात्यवच्छेदवर्जनात् ।

पर एव हि शिवः स्वस्वातन्त्र्यमाहात्म्यात् भूतभावभुवनाद्यात्मकैर्विच्छिन्नैरनन्तै रूपैः स्वात्मन्यवच्छेदं वर्जयित्वा भाति, एवमपि अप्रच्युतप्राच्यस्वरूपत्वात् अनवच्छिन्नपरप्रकाशात्मक एवेत्यर्थः ॥५२॥

ननु 'अनेकत्र एकरूपानुगमस्तत्त्वम्' इत्युक्तं, तच्चात्र कथम् ? इत्याशङ्क्याह

शांभवाः शक्तिजा मन्त्र-
महेशा मन्त्रनायकाः ॥ ५३ ॥

मन्त्रा इति विशुद्धाः स्यु-
रमी पञ्च गणाः क्रमात् ।

स्वस्मिन्स्वस्मिन् गणे भाति
यद्यद्रूपं समन्वयि ॥ ५४ ॥

तदेषु तत्त्वमित्युक्तं
कालाग्न्यादेर्धरादिवत् ।

एष्विति — शिवादिपञ्चसु तत्त्वेषु, कश्चैषां स्वो गणः ? इत्याशङ्क्योक्तं 'शाम्भवाद्या अमी पञ्च गणा' इति, क्रमादिति — यथासंख्येन, तेन शिवतत्त्वे शांभवा यावद्विद्यातत्त्वे मन्त्रा इति, शांभवा इति शंभोः— परप्रकाशात्मन इमे, परप्रकाशनान्यथानुपपत्त्यावाततत्तत्तादात्म्यवृत्तयो भुवनादयो विश्वे भावा इत्यर्थः, यदुक्तं प्राक्

'यान्युक्तानि पुराण्यमूनि विविधैर्भेदैर्यदेष्वन्वितं
रूपं भाति परं प्रकाशनिविडं देवः स एकः शिवः ।'

इति, शक्तिजा इति — अनाश्रिताद्याः, मन्त्रमहेशा-

द्यास्तु पूर्वमेवोक्ताः, एवं च मन्त्रमहेशाद्यात्मनि स्वस्मिन् वर्गद्वये

'किं त्वान्तरदशोद्रेकात्सादाख्यं तत्त्वमादितः ।
बहिर्भावपरत्वे तु परतः पारमेश्वरम् ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या यदा आन्तरदशोद्रिक्तत्वादिकमनुयायि रूपमाभासते तदभिप्रायेणात्र 'सदाशिवतत्त्वमीश्वरतत्त्वं च' इत्युक्तं, न पुनरधिष्ठातृदेवताभिप्रायेण —सदैवान्तारूपतया शिवत्वस्य भासनात् बहीरूपतया चैश्वर्यस्यैव परिस्फुरणात्, एवं हि ब्रह्मादीनामपि पृथक्तत्त्वपरिगणनं प्राप्नुयात्, अन्यथा हि एषां कारणत्वस्याविशेषात् अर्धजरतीयं स्यात्, तथात्वे च पृथिव्यधिष्ठातृत्वात् सार्वभौमस्यापि राज्ञः तत्त्वान्तरत्वं प्रसज्येत्, न चैवम्, इति यथोक्तमेव युक्तम् ॥५४॥

तदाह

तेन यत्प्राहुराख्यान-
　साहश्येन विडम्बिताः ॥ ५५ ॥
गुरूपासां विनैवात्त-
　पुस्तकाभीष्टदृष्टयः ॥

ब्रह्मा निवृत्त्यधिपतिः
पृथक्तत्त्वं न गण्यते ॥ ५६ ॥
सदाशिवाद्यास्तु पृथग्
गण्यन्त इति को नयः ।
ब्रह्मविष्णुहरेशान-
सुशिवानाश्रितात्मनि ॥ ५७ ॥
षट्के कारणसंज्ञेऽर्ध-
जरतीयमियं कुतः ।
इति तन्मूलतो ध्वस्तं
गणितं नहि कारणम् ॥ ५८ ॥
यथा पृथिव्यधिपति-
र्नृपस्तत्त्वान्तरं नहि ।
तथा तत्तत्कलेशानः
पृथक् तत्त्वान्तरं कथम् ॥ ५९ ॥

आख्यानसादृश्येनेति — सदाशिवादीति नामसादृश्येन ॥ ५६-५९ ॥

एतदेवाधिकावापेनोपसंहरति

तदेवं पञ्चकमिदं
　　शुद्धोऽध्वा परिभाष्यते ।
तत्र साक्षाच्छिवेच्छैव
　　कर्त्र्याभासितभेदिका ॥ ६० ॥

ननु यद्येवं तदशुद्धेऽध्वनि कः कर्ता? इत्याशंक्याह

ईश्वरेच्छावशक्षुब्ध-
　　भोगलोलिकाचिद्रूपाणून् ।
संविभक्तुमघोरेशः
　　सृजतीह सितेतरम् ॥ ६१ ॥

ईश्वरस्य — समनन्तरोक्तस्य शुद्धस्वातन्त्र्यमयस्य इच्छावशेन क्षुब्धा

　　'क्षोभोऽस्य लोलिकाख्यस्य सहकारितया स्फुटम् ।
　　तिष्ठासा योग्यतौन्मुख्यमीश्वरेच्छावशाच्च तत् ॥'

इत्यादिवक्ष्यमाणनीत्या कार्मस्य मलस्य सहकारितायामुन्मुखी भोगलोलिका — अभिलाषात्मकमाणवं मलं, यस्यैवंविधो यश्चिद्गणः — संकुचित आत्मवर्गस्तं संविभक्तुं — तत्तद्भोगसाधनसंसिद्ध्या संविभागं कर्तुमघोरेशो — मन्त्रमहेश्वराणां प्रथमः अन्यत्रानन्तशब्दवाच्यः सितेतरम् — अशुद्धमध्वानम्, इह — अस्म-

दर्शने, सृजति — मायासंक्षोभपुरःसरं कलादिक्षित्य-न्तेन वैचित्र्येणावभासयति बहिरित्यर्थः, तदुक्तम्

'ईश्वरेच्छावशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते ।
भोगसाधनसंसिद्ध्यै भोगेच्छोरस्य मन्त्रराट् ॥
जगदुत्पादयामास मायामाविश्य शक्तिभिः ।'

इति । तथा

शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽसिते प्रभुः ।

इति ॥ ६१ ॥

ननु

' देवादीनां च सर्वेषां भाविनां त्रिविधं मलम् ।
तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणम् ॥ '

इत्याद्युक्तयुक्त्या सर्वत्र मलस्य त्रैविध्येऽपि मुख्य-तया कार्मस्यैव संसारकारणत्वम्, इह पुनः सृष्टि-हेतुत्वाभिधानेन लोलिकाया इति, किमेतत् ? इत्या-शङ्क्याह

अणूनां लोलिका नाम
निष्कर्मा याभिलाषिता ।
अपूर्णंमन्यताज्ञानं
मलं सावच्छिदोज्झिता ॥ ६२ ॥

या नामाणूनां निष्कर्मा — क्रियारूपत्वाभावात्

इच्छामात्रस्वभावाभिलाषिता, सा प्रतिनियतविषया-भावादवच्छिदोज्झिता लोलिका — स्वात्मनि साकांक्षतेव, अत एवापूर्णंमन्यता, अत एव पूर्णज्ञानात्मकस्वरूपाख्यातेरज्ञानं — संकुचितज्ञानम्, अत एव स्वस्वरूपापह्रान्या मलम्

'स्वातन्त्र्यहानिर्बोधस्य स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।
द्विधाणवं मलमिदं स्वस्वरूपापहानितः ॥'

इत्याद्युक्त्या द्विप्रकारमाणवाख्यं सर्वत्रैवोच्यते इत्यर्थः, एवं कार्मस्यैव मलस्य मुख्यतया संसार-कारणत्वेऽपि एतदेवेह प्राधान्येनोक्तं — यत्तस्यापीदं कारणमिति, यदुक्तम्

'निमित्तमभिलाषाख्यम् ....।'

इति, इयमेवाणूनामणुताया योग्यता, यत् — तस्यां सत्यां तत्तदवच्छेदपात्रत्वमेषामुदियात् ॥ ६२ ॥

तदाह

योग्यतामात्रमेवैत-
द्धाण्यवच्छेदसंग्रहे ।
मलस्तेनास्य न पृथक्-
तत्त्वभावोऽस्ति रागवत् ॥ ६३ ॥

योग्यतामात्रमिति – साक्षादवच्छेदाधायित्वाभावेन, अस्येति – मलस्य, इह खलु वस्तुना वस्त्ववच्छिद्यते वस्तुन एव च पृथक्तत्त्वभावो भवेत्, न चैतद्वस्तु किंचित्, अपि तु पूर्णस्वरूपस्याख्यातिमात्रम्, इति युक्तमुक्तम् – तत्तदवच्छेदसंग्रहे योग्यतामात्रमेव एतन्मलमिति ॥ ६३ ॥

ननु सांख्येन वैराग्यलक्षणो बुद्धिधर्मो रागः तत्तद्विषयाभिलाषस्वभावोऽभ्युपगतः, इति किमनेनान्येनैवंविधेन रागतत्त्वेन मलेन च प्रयोजनम् ? इत्याशङ्क्याह

निरवच्छेदकर्मांश-
मात्रावच्छेदतस्तु सा ।
रागः पुंसि धियो धर्मः
कर्मभेदविचित्रता ॥ ६४ ॥

निरवच्छेदेति निर्विशेषः, तेन सा लोलिकैव 'किंचिन्मे भूयात्'इति सामान्याकारविषयमात्रावच्छिन्ना पुंधर्मत्वेनाभिमतो रागो, यः कञ्चुकपञ्चकान्तस्तत्त्वान्तरेण सर्वत्र परिगणितः, बुद्धिधर्मस्तु तस्यैव बहिष्प-

र्यन्ततया प्रसरणं, येन तत्तद्विषयभेदवैचित्र्येण बुभुक्षापिपासास्त्रीसंबुभुक्षादिलक्षणोऽयमध्यवसायः समुदियात् ॥ ६४ ॥

आणवे पुनः सामान्येनैषणीयविषयोल्लेखतोन्मुखतामात्रं, यतोऽयमेवंविधः समुल्लासः, तदाह

अपूर्णंमन्यता चेयं
तथारूपावभासनम् ।

चो हेतौ, यस्मादियमपूर्णंमन्यताणवमललक्षणा, तथा पुंबुद्धिधर्मतयाभिमतस्य रागावैराग्यात्मनो रूपस्य अवभासनं – तथा तथा सैवावभासत इत्यर्थः, अत एवैतदाणवेऽङ्कुरितप्रायं, रागे मुकुलितं, बुद्धौ पुनः फुल्लं फलितं च, इत्यलमवान्तरेण बहुना ॥

ननु स्वतन्त्रो बोध एव परमार्थः, इत्यस्मत्सिद्धान्तः, तत्तदतिरिक्तः कुतोऽयं मलो नाम ? इत्याशङ्क्याह

स्वतन्त्रस्य शिवस्येच्छा
घटरूपो यथा घटः ॥६५॥
स्वात्मप्रच्छादनेच्छैव
वस्तुभूतस्तथा मलः ।

वस्तुभूत इति – प्रच्छन्नात्मरूपत्वात्, इह खलु परमेश्वरः पूर्णज्ञानक्रियात्मकं स्वं स्वरूपं स्वेच्छया प्रच्छाद्य संकुचितात्मतामवभासयेत्, अतश्च संकुचितमेव ज्ञानमस्य रूपमिति सर्वत्रोद्घोष्यते, तदुक्तम्

'मलमज्ञानमिच्छन्ति ....।'

इति ॥६५॥

नन्वखण्डः पर एव प्रकाशः समस्ति, इति तदतिरेकेण कथंकारमयं मलो नाम वस्तुरूपतामियात्? इत्याशङ्क्याह

यथैवाव्यतिरिक्तस्य
　धरादेर्भावितात्मता ॥ ६६ ॥
तथैवास्येति शास्त्रेषु
　व्यतिरिक्तः स्थितो मलः ।

अस्येति – मलस्य, इतीति – वस्तुतः परप्रकाशाव्यतिरिक्तत्वेऽपि धरादिवत् व्यतिरिक्ततयास्य भानात्, शास्त्रेष्विति – स्वायम्भुवादिषु, यदुक्तं तत्र

'अथानादिर्मलः पुंसां पशुत्वं परिकीर्तितम् ।'

इति, तथा

'प्रोक्तो येन मलं ज्ञानं मलस्तद्भिन्नलक्षणः ।'

इति, तथा

"……ततः पुंसां मलः स्मृतः ।"

इति, अत एवास्य व्यतिरिक्ततयावभासनं नाम नापूर्वं किंचित्, येनात्र न परेषां संरम्भः श्लाघ्यताभियात्, स्वातन्त्र्येण हि अस्य व्यतिरिक्तत्वे स श्लाघ्यः स्यात् ॥ ६६ ॥

न चैवमित्याह

व्यतिरिक्तः स्वतन्त्रस्तु
न कोऽपि शकटादिवत् ॥ ६७ ॥

इह शकटादयः पदार्था बहिर्यथा परस्परं स्वातन्त्र्येण व्यतिरिक्ताः स्थिता न तथायं – परप्रकाशापेक्षयास्य भेदेन भानायोगात्, एवं हि स द्वितीयः संनिहितः, इत्येतावतैव आत्मनां रूपामिश्रणेऽपि आणवरूपामशुद्धिं विदध्यात्, इति व्यापकतया तत्संनिधानस्याविशेषात् शिवमुक्ताणूनपि किं न आवृणुयादित्युक्तम् ॥ ६७ ॥

तत्सद्वितीया साशुद्धिः
शिवमुक्ताणुगा न किम् ।

ननु व्यापकोऽपि मलः प्रतिपुरुषमेकैकया शक्त्या ज्ञानक्रियात्मकं स्वरूपमावृणुयात्, यदाहुः

'मलशक्तयो विभिन्नाः प्रत्यात्मानं च तद्गुणावरिकाः ।'

इति, ततश्चायं परिणामवैचित्र्यात् यं प्रत्यावारिकायाः शक्तेः तन्निवृत्तिपरिणामं भजते तं प्रति न संनिदध्यात्, इति – न मुक्ताणूनपि आवृणुयात्, शिवं प्रत्यस्य पुनरावारकत्वमेव नास्ति – तस्यानादिशुद्धबोधरूपत्वात् ॥

तदाह

मलस्य रोद्ध्री काप्यस्ति
शक्तिः सा चाप्यमुक्तगा ॥ ६८ ॥
इति न्यायोज्झितो वादः
श्रद्धामात्रैककल्पितः ।

अमुक्तगेति – न पुनर्मुक्ताणुगा शिवगा वा, इति मलस्य च शक्तिरपि अभ्युपगम्यमाना तद्वदेव संनिधिमात्रेणावारिका, इत्युक्त एव दोषः, आवारकत्वे हि अस्याः सर्वमेवावार्यं स्यात्, न वा किंचित्, इति कुतोऽयं नैयत्येनावसायः, नहि वस्तु भवत्पक्ष-

पाति स्यात् 'यत्किंचिदावृणुयात् किंचिन्न' इति, नहि नीलं कस्यचिदप्यनीलं भवेदिति भावः, अथानेकास्ता इति परिणामवैचित्र्यात् काचित् कंचित् रुणद्धि, न वा, येन मुक्तामुक्तविभागः? इति चेत्—नैतत्, इह खलु सर्वपदार्थानां तत्तत्कार्यान्यथानुपपत्त्या शक्तिः परिकल्प्यते, यथा—वह्नेर्दाहान्यथानुपपत्त्या दाहिका शक्तिः, सा च पदार्थस्यात्मैव, किं तु व्यापारभेदादारोपभेदः, यदाहुः

'फलभेदादारोपितभेदः पदार्थात्मा शक्तिः ।'

इति, अत एव चास्या व्यापारभेदात् भेदो—येनानेकशक्तियोगी 'पदार्थ' इत्युच्यते, यथा वह्नेर्दहनपचनाद्यनेकव्यापारयोगात् 'दाहिका पाचिका' इत्येवमाद्या अनेकाः शक्तयः, स्वतः पुनरेकैकस्याः शक्तेर्भेदो न युक्तः—स्वरूपाविशेषात्, व्यापारस्य चैकत्वात्, प्रमाणान्तरस्याप्यभावात्, दृष्टसिद्धये हि अदृष्टं कल्प्यं, तच्चैकया शक्त्या सिद्धम्, इति किमदृष्टभेदकल्पनायासेन, एवं मलस्यापि यद्यावरणव्यापारे शक्तिरस्ति तत्सर्वमेवावृणुयात्, किमस्याभेदेन—येनैक्यं स्यात्, अत एव मलस्यापि कापि रोद्ध्री

शक्तिरस्ति इत्येकवचनेनैव निर्देशः, अत उक्तम् 'एष न्यायोऽज्झित' इत्यादि, मलस्य च परिणामयोगात् जडस्य रोधिका शक्तिरभ्युपगम्यमाना स्वयं तावज्जाड्यादेव न प्रवर्तते तथात्वेन 'अमुमावृणुयादमुं न' इत्यभिसंधानाभावाद्विश्वमपि प्रति प्रवृत्ता स्यात्—येन सर्व एवावृता भवेयुः, एवं चेश्वरेऽपि किं प्रमाणं—यः शुद्धबोधस्वभाव एवासाविति, न चायमनादिशुद्धबोधस्वभावः, इति वक्तुं युक्तम्—अनादेरेव तन्निरोधकत्वस्य विचारयितुमुपक्रान्तत्वात् ॥

तदेवाह

रोद्ध्री शक्तिर्जडस्यासौ
स्वयं नैव प्रवर्तते ॥ ६९ ॥
स्वयं प्रवृत्तौ विश्वं स्या-
त्तथा चेशानिका प्रमा ।

इहाचेतनश्चेतनाधिष्ठित एव प्रवर्तते, इति तावदविवादः, ततश्च परमेश्वर एव तच्छक्तिं तथा प्रेरयेत्, इति चेत्तदपि न, इत्याह

मलस्य रोद्ध्रीं तां शक्ति-
मीशश्चेत्संयुनक्ति तत् ॥ ७० ॥
कीदृशं प्रत्यणुमिति
प्रश्ने नास्त्युत्तरं वचः ।

कीदृशमिति — किं निर्मलं समलं वा, तत्राद्ये पक्षे मुक्ताणून्प्रति तां सान्नियुञ्ज्यात्, येन — सर्वदैव संसारः, द्वितीयस्मिन्पुनर्व्यर्थस्तन्नियोगः — तत्पूर्वमपि तस्य मलयोगात्, तदुभयथापि तन्नियोगो न युज्यते, इत्यत्र प्रतिसमाधानं न विद्यते इत्युक्तं 'नास्त्युत्तरं वच' इति, मलेन च घटस्येव पटादिनावार्यस्याणुवर्गस्यावृतत्वेऽपि न स्वरूपं विशिष्यते, अपि तु तद्विषयं ज्ञातुर्ज्ञानं विहन्यते, तथात्वे च शिवस्यैवासौ मलो भवेत्, यदस्य तद्विषयमनेन ज्ञानमावृतमिति ॥

तदाह

मलश्चावरणं तच्च
नावार्यस्य विशेषकम् ॥ ७१ ॥
उपलम्भं विहन्त्येतद्-
घटस्येव पटावृतिः ।

मलेनावृतरूपाणा-
मणूनां यत्सतत्त्वकम् ॥ ७२ ॥
शिव एव च तत्पश्ये-
त्तस्यैवासौ मलो भवेत् ।

ननु यद्येवं तर्हि मलेन ज्ञत्वकर्तृत्वात्मकस्वरूपावरणाच्छिवस्याणूनां च स्वरूपनाश एव कृतो भवेत् ? इत्याह

विभोर्ज्ञानक्रियामात्र-
सारस्याणुगणस्य च ॥ ७३ ॥
तदभावो मलो रूप-
ध्वंसायैव प्रकल्पते ।

सारस्येति—तदेकरूपस्येत्यर्थः, तदभाव इति—ज्ञानक्रिययोरभावकारित्वात् ॥७३॥

ननु शिवस्याणूनां च ज्ञानक्रिये नाम धर्मः, किंतु असौ समवेतः, तस्य चेन्मलेनापहस्तनं कृतं तावता धर्मिणः किं वृत्तं—यत्तस्य स्वरूपध्वंसो भवेत् ? इत्याशंक्याह

धर्माद्धर्मिणो यो भेदः
समवायेन चैकता ॥ ७४ ॥
न तद्भवद्भिरुदितं
कणभोजनशिष्यवत्।

यदुक्तं प्राक्

'पारमेश्वरशास्त्रे हि न काणादादिदृष्टिवत्।
शक्तीनां धर्मरूपाणामाश्रयः कोऽपि कथ्यते ॥'

इति, एतच्च तत्रैव निरूपितमिति—तत एवावधार्यम्, इह तु ग्रन्थविस्तरभयात् न पुनरायस्तम्, ततश्च संविन्मात्ररूपात् शिवादणुवर्गाद्वा ज्ञानक्रिययोः नाधिकं किंचिद्रूपमिति भवतां मतम्, यदुक्तम्

'क्रियाधिकाः शक्तयस्ताः संविद्रूपाधिका नहि।'

इति, एवं च तेषां मलेन तदपहस्तनात् स्वरूपनाश एव कृतो भवेत्, इति युक्तमुक्तं 'विभोरणूनां च मलो रूपध्वंसायैव प्रकल्पते' इति ॥७४॥

ननु रूपानपहस्तनेऽपि यथा चक्षुरादेः पटलादिरावरणं, तथैवेहापि भविष्यति ? इत्याशङ्क्याह

नामूर्तेन न मूर्तेन
प्रावरीतुं च शक्यते ॥ ७५ ॥
ज्ञानं चाक्षुषरश्मीनां
तथाभावे सरत्यपि ॥

ज्ञानमिति—अमूर्तशुद्धचित्स्वभावात्मरूपं, न चैवंविधस्य आत्मज्ञानस्यामूर्तेन मूर्तेन वा केनचिदावरणं युक्तम्—अमूर्तस्यावरीतुमशक्यत्वात्, तथाभाव इति—प्रावरीतुं शक्यते, चक्षुःसूर्यादिरश्मीनां हि भौतिकत्वान्मूर्तत्वम्, इति मूर्तैः पटलाभ्रादिभिस्तद्युज्यते एवेत्याशयः ॥ ७५ ॥

नन्वसौ अमूर्तोऽस्तु मूर्तो वा, कोऽभिनिवेशः, स पुनरावरणायायातोऽस्य ज्ञातृस्वभावत्वात् ज्ञेयो भवेत्, तथाभूतश्चासौ ताटस्थ्यमवलम्बते—भवन्मते ज्ञातृज्ञेयभावस्यैवंरूपत्वात्, एवं च अस्य स्वरूपमावरीतुं न शक्नुयात्—भिन्नवृत्तित्वात्, ततश्चासौ निर्मलत्वात् पूर्णज्ञानाक्रिय एव, इति—सर्वः सर्वज्ञो भवेत् ? तदाह

पं० २ क० ख० ग० इति सर्वेषु पुस्तकेषु तथाभावेपि संसरति इति वृत्तभग्नः पाठः ।

स एव च मलो मूर्तः
किं ज्ञानेन न वेद्यते ॥ ७६ ॥
सर्वगेणा ततः सर्वः
सर्वज्ञत्वं न किं भजेत् ।

मलो मूर्त इत्यकारप्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यां योज्यं, सर्वगेणेति—मलानावृतत्वात् व्यापकेन सर्वज्ञेन चेत्यर्थः, तत इति—ज्ञत्वस्वभावस्यानिरोधात्, सर्व इति—अणुवर्गः ॥७६॥

ननु तमसः प्रकाशाभावमात्रमयत्वात् अमूर्तस्यापि प्रकाशं प्रत्यावारकत्वं दृष्टम्, एवं मलस्यापि भविष्यति ? इति चेत्—तदपि नेत्याह

यश्च ध्वान्तात्प्रकाशस्या-
वृतिस्तत्प्रतिघातिभिः ॥ ७७ ॥
मूर्तानां प्रतिघस्तेजो-
ऽणूनां नामूर्त ईदृशम् ।

केचिद्धि प्रकाशाभावमात्रं तमः प्रतिपन्नाः, अन्ये 'प्रकाशाभावव्यञ्जनीयमारोपितं नीलिममात्रं हि मूर्तिः' इति, एवमप्यनेनावस्थितस्य प्रकाशस्यावृतिः

कार्या, अपि तु स्थितेरेव प्रतिबन्धः—तन्मूर्त्तत्वात् प्रतिघातिभिस्तमःपरमाणुभिर्मूर्तानां तेजःपरमाणूनां प्रतिहननमेव क्रियते—इत्यनयोः प्रतिघात्यप्रतिघातकभावो नावार्यावारकभाव इति नायमत्र दृष्टान्तः ॥ ७७ ॥

नन्वचेतनश्चेतनाधिष्ठितः सन् यदि किंचित् कुर्यात् तदस्तु, को दोषः, चेतनमेव पुनरावरीतुं कुतोऽस्य सामर्थ्यमस्ति ? इत्याह

न च चेतनमात्मान-

मस्वतन्त्रो मलः क्षमः ॥ ७८ ॥

आवरीतुं············ ॥

मद्यवत्, इति चेत्, तदपि नेह समानमित्याह

········न वाच्यं च

मद्याद्यतिनिदर्शनम् ।

न खलु जडं मद्याद्यपि स्वयं चेतनमात्मानमावृणुयात् किन्तु चेतनाधिष्ठितं, नहि अचेतनं चेतनप्रेरणामन्तरेण किंचिदपि कर्तुं शक्नुयात् ॥ ७८ ॥

तथा च भवन्त एवेत्याह

उक्तं भवद्भिरेवेत्थं
　　जडः कर्ता नहि स्वयम् ॥ ७६ ॥
स्वतन्त्रस्येश्वरस्यैताः
　　शक्तयः प्रेरिकाः किल ॥

तदुक्तं 'जडस्य स्वतः प्रवृत्तौ निवृत्तौ च सामर्थ्यं नास्ति' इत्युक्तम्, अतः पाशानामपि ईश्वर एव तदा निवर्तकत्वात् पुंभ्यो मोक्षदो – रज्ज्वादिबद्धमेषादिवदिति' इत्यादि ॥ ७९ ॥

ततः किम् ? इत्याशङ्क्याह

अतः कर्मविपाकज्ञ-
　　प्रभुशक्तिबलेरितम् ॥ ८० ॥
मद्यं सूते मदं दुःख-
　　सुखमोहफलात्मकम् ।

तेन जडमपि मद्यादि परमेश्वरशक्तिप्रेरणया चेतनमात्मानमावृत्य मदयेत्, किंतु गृहीतसंकोचं प्राणादिमयं, न तु शुद्धचित्स्वभावं – तस्योक्तयुक्त्यावरीतुमशक्यत्वात् ॥ ८० ॥

नन्वेवं मलोऽपि स्वतन्त्रेश्वरशक्तिप्रेरितमेव चेतनमणुवर्गमावृणुयात् ? इत्याशङ्क्याह

न चेशप्रेरितः पुंसो
मल आवृणुयाद्यतः ॥ ८१ ॥
निर्मले पुंसि नेशस्य
प्रेरकत्वं तथोचितम् ।

इह अनादित्वेऽपि मलस्य बन्धकतायामवश्यमीश्वरप्रेरणमादितरमुपयुक्तम्—अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानं विना कार्यकारित्वाभावात्, अतश्चासौ परमेश्वरः कान् प्रति बन्धनाय मलं प्रेरयेत्—किं समलान् उत निर्मलान्, तत्राद्ये पक्षे व्यर्थं तत्प्रेरणं—तत्पूर्वमपि तेषां मलयोगात्, द्वितीयस्मिन् अशक्यं मुक्ताणून् प्रत्यपि प्रसङ्गात्, अत एवोक्तम्

'ईशस्य निर्मले पुंसि प्रेरकत्वं हि नोचितम् ।'

इति, प्रत्युत पूर्णज्ञानक्रियात्मनो नैर्मल्यस्याविशेषात् परमेश्वरोऽणवश्च परस्परस्य निरोधाय मलं नियुञ्जीरन्, अणव एव वा परमेश्वरं प्रति—यदेकापेक्षया भूयसां सामर्थ्यातिशयः, यदाहुः

'विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ।'

इति ॥ ८१ ॥

तदाह

तुल्ये निर्मलभावे च
　　प्रेरयेयुर्न ते कथम् ॥ ८२ ॥
तमीशं प्रति युक्तं यद्
　　भूयसां स्यात्सधर्मता ।

इदानीमेतदुपसंहरन् प्रकृतमेवानुसरति

तेन स्वरूपस्वातन्त्र्य-
　　मात्रं मलविजृम्भितम् ॥ ८३ ॥
निर्णीतं विततं चैत-
　　न्मयान्यत्रेत्यलं पुनः ।

अन्यत्रेति प्रथमाह्निकादौ, अत एव पुनरित्युक्तम् ॥

न चास्य क्वचिदपि विगीततास्तीत्याह ।

मलोऽभिलाषश्चाज्ञान-
　　मविद्या लोलिकाप्रथा ॥ ८४ ॥
भवदोषोऽनुप्लवश्च
　　ग्लानिः शोषो विमूढता ।

[illegible]
मायाशक्तिरथावृतिः ॥ ८५ ॥
दोषबीजं पशुत्वं च
संसाराङ्कुरकारणम् ।
इत्याद्यन्वर्थसंज्ञाभि-
स्तत्र तत्रैष भण्यते ॥ ८६ ॥

नन्वसावनुगतोऽर्थः कः ? इत्याशङ्क्याह ।

अस्मिन् सति भवति भवो
दुष्टो भेदात्मनेति भवदोषः ।
मञ्चवदस्मिन् दुःखस्रोतो-
ऽणून् वहति यत्प्लवस्तेन ॥ ८७ ॥

भवदोष इति तत्कारित्वात्, मञ्चवदिति 'तत्र तस्येव' इति सप्तम्यन्तोपमानं, प्लव इति तात्कर्म्यात् ॥ ८७ ॥

नन्वेवं सर्वस्यानुगतोऽर्थः किं न दर्शितः ? इत्याशंक्याह

शेषास्तु सुगमरूपाः
शब्दास्तत्रार्थमूहयेदुचितम् ।

अत एवास्माभिरपि ग्रन्थविस्तरभयादेतन्न व्याकृतम्, इति स्वयमेवाभ्यूह्यम् ॥

नन्वत्र संसाराङ्कुरकारणमित्यत्र कः सुगमोऽनु-गमः—किं संसार एवाङ्कुर उत संसारस्याङ्कुरस्तस्य कारणमिति? इत्याशङ्कामपनुदन् प्रकृतप्रमेयसंगति-संदर्शनपुरःसरं क्रमप्राप्तं कार्ममलं प्रस्तौति

संसारकारणं कर्म
संसाराङ्कुर उच्यते ॥ ८८ ॥
चतुर्दशविधं भूत-
वैचित्र्यं कर्मजं यतः ।

कर्मणः संसारकारणत्वे द्वितीयमर्धं हेतुः, तेन संसारस्य

'शरीरभुवनाकारं मायीयं परिकीर्तितम् ।'

इत्यादिना निरूपितस्य मायीयमलस्याङ्कुर इवा-ङ्कुरः कारणं—कार्ममलं, तस्यापि कारणमा-णवमिति, यदुक्तम्

' मलः कर्मनिमित्तं तु नैमित्तिकमतः परम् ।'

इति ।

' निमित्तमभिलाषाख्यम् .... ।'

इति च ॥ ८८ ॥

एवं यतः कर्मवशादेव विचित्रः संसारः समुद्भवेत् अतः सर्वेषां तदुच्छेदायैव यत्न इत्याह ।

अत एव सांख्ययोग-
पाञ्चरात्रादिशासने ॥ ८६ ॥
अहंममेति संत्यागो
नैष्कर्म्यायोपदिश्यते ।

शासन इति—शास्त्रे, इदं हि तत्रोपदिष्टं—यत् यः कश्चित्परब्रह्मणि आहितचित्तः सर्वमपि कुर्वन् 'नाहं किंचित् करोमि' इत्यभिमानादहन्तां संत्यजेत्, तत्र च सङ्गाभावात् 'न ममानेन कृतेन कश्चिदर्थ' इति ममताग्रहमपि, स नैष्कर्म्यं प्राप्नुयात्—येनास्य तदेकनिमित्तः संसार एव न भवेदिति, यद्गीतम्,

'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कामः फलेष्वपि ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥'

इति ।

'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥'

इति ।

'योगयुक्तो विशुद्धात्मा विदितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।'

इति ।

'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥'

इति च ॥ ८९ ॥

ननु यद्येवं तर्हि मुक्त एवासौ ? इत्याशङ्क्याह

निष्कर्मा हि स्थिते मूल-
मलेऽप्यज्ञाननामनि ॥ ९० ॥
वैचित्र्यकारणाभावा-
न्नोर्ध्वं सरति नाप्यधः ।
केवलं पारिमित्येन
शिवाभेदमसंस्पृशन् ॥ ९१ ॥
विज्ञानकेवली प्रोक्तः
शुद्धचिन्मात्रसंस्थितः ।

अपिश्चार्थे भिन्नक्रमः, तेन 'निष्कर्मापि' इति, ऊर्ध्वमिति—शुद्धमध्वानं, न संसरति—अज्ञाननाम्नो

मूलमलस्याणवस्य अवस्थानात्, नाप्यधः—शुद्धेतरं,—वैचित्र्यकारणस्य कार्ममलस्याभावात्, केवलमसौ

'मायोर्ध्वे शुद्धविद्याधः सन्ति विज्ञानकेवलाः ।'

इत्याद्युक्तयुक्त्या शुद्धाशुद्धाध्वमध्यवर्ती शुद्धबोधैकस्वभावोऽपि, स्वातन्त्र्यहानेः—आणवमलांशकृतस्यस्वरूपसंकोचस्य संभवात्, पारिमित्येन—स्वातन्त्र्यावियुक्तबोधस्वभावपरमेश्वराविभेदमप्राप्नुवन्, विज्ञानकेवली—विज्ञानं बोधात्मकं रूपं केवलं स्वातन्त्र्यरहितमस्य इति, प्रकर्षेणोक्तः,—सर्वत्रोद्घोषित इत्यर्थः, यदुक्तम्

'शुद्धबोधात्मकत्वेऽपि येषां नोत्तमकर्तृता ।
निर्मिताः स्वात्मनो भिन्ना भर्त्रा ते कर्तृतात्ययात् ॥
बोधादिलक्षणैक्येऽपि येषामन्योन्यभिन्नता ।
तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ॥'

इति ॥ ६१ ॥

ननु अस्य किं सर्वदैव शिवाभेदासंस्पर्शः, उत न ? इत्याशंक्याह

स पुनः शांभवेच्छातः
शिवाभेदं परामृशन् ॥ ६२ ॥
क्रमान्मन्त्रेशतन्नेतृ-
रूपो याति शिवात्मताम् ।

क्रमादिति — शिवाभेदपरामर्शस्य तारतम्यातिशयात्, अत एव तद्दार्ढ्यातिशयात् अक्रमेणापि मन्त्रमहेश्वरत्वमस्य भवेदिति भावः, तदुक्तम्

> ‘ स सिसृक्षुर्जगत्सृष्टेरादावेव निजेच्छया ।
> विज्ञानकेवलानष्टौ बोधयामास पुद्गलान् ॥

इति । ईशा — मन्त्रेश्वराः, तन्नेतारो — मन्त्रमहेश्वराः इति ॥ ६२ ॥

नन्वस्ति तावद्विज्ञानाकलस्याणवो मलः, स च कर्मणः कारणं, तत्कथमसौ स्वकार्यं न जनयेत् — येनास्य पुनः पुनः संसारित्वमेव स्यात्, प्रत्युत मन्त्रादिक्रमेण शिवात्मतां याति, इति कस्मादुक्तम् ? इति गर्भीकृताशङ्काशङ्कान्तरमाशङ्कते

> ननु कारणमेतस्य
> 　　कर्मणश्चेन्मलः कथम् ॥ ६३ ॥
> स विज्ञानाकलस्यापि
> 　　न सूते कर्मसंततिम् ।

एतदेव प्रतिविधत्ते

> मैवं स हि मलो ज्ञाना-
> 　　कले दिध्वंसिषुः कथम् ॥ ६४ ॥

हेतुः स्याद्ध्वंसमानत्वं
स्वातन्त्र्यादेव चोद्भवेत् ।

दिध्वंसिषुरिति ।

'स्वातन्त्र्यस्याप्यबोधता ।'

इत्याद्युक्त्या देहाद्यहंभावाभिमानस्वभावभेदान्तरखण्डनात्, अत एव स्वकार्यजननासामर्थ्यात् कथं हेतुः स्यादित्युक्तम्, प्रत्युतास्य ध्वंसोन्मुखतात्मना स्वमहिम्ना ध्वंसमानत्वमेव तन्नान्तरीयकं ध्वस्तत्वमेव वोदियात्, नहि—निर्नंक्षु बीजं पुनः प्ररोहमियात्, नापि अस्य नश्यत्तायां नष्टतायां वा निर्नंक्षुत्वादेव अन्यत् किंचिदपेक्षणीयं संभवेत् ॥

अनेनैव चाभिप्रायेण विज्ञानाकलादिक्रमकल्पना सर्वत्र कृतेत्याह ।

दिध्वंसिषुध्वंसमान-
ध्वस्ताख्यासु तिसृष्वथ ॥ ६५ ॥
दशास्वन्तः कृतावस्था-
न्तरासु स्वक्रमास्थितेः ।
विज्ञानाकलमन्त्रेश-
तदीशादित्वकल्पना ॥ ६६ ॥

अवस्थान्तराणीति—किंचिद्ध्वंसमानत्वकिंचिद्ध्वस्तत्वादिरूपाणि, एतदन्तःकारे च हेतुः—स्वक्रमस्थितेरिति, नहि दिध्वंसिषुतादिदशानन्तरं झटित्येवाखण्डतया ध्वंसमानत्वं ध्वस्तत्वं वा प्रादुर्भवेदिति भावः। तेनात्र पञ्चस्वप्यासु दशासु यथासंख्येन विज्ञानाकलादिरूपत्वं कल्पितमिति, ईशाः—मन्त्रेश्वराः, तदीशाः—मन्त्रमहेश्वराः, आदिः—आदिसिद्धः शिवः, अन्यथा हि तदीशादिकल्पनेत्येव स्यात्, एवं च आसामवस्थानां भेदात् सुषुप्ततुर्ययोरपि अनेकरूपत्वमित्यर्थसिद्धम् ॥ ६६ ॥

अत आह

ततश्च सुप्ते तुर्ये च
वक्ष्यते बहुभेदता ।

तस्माद्युक्तमुक्तम्—दिध्वंसिषुर्मूलमलः कर्मणो न निमित्तमिति ॥

तदेवाह

अतः प्रध्वंसनौन्मुख्य-
खिलीकृतस्वशक्तिकः ॥ ६७ ॥

कर्मणो हेतुतामेतु
मलः कथमिवोच्यताम् ।

खिलीभूत इति—अखण्डशक्तिः पुनः कर्मणो हेतुतां यायादित्याशयः, एतच्च अभ्युपगम्योक्तम् ॥

वस्तुतस्तु मलस्यैतन्न घटते इत्याह

किं च कर्मापि न मला-
द्यतः कर्म क्रियात्मकम् ॥ ९८ ॥
क्रिया च कर्तृतारूपात्
स्वातन्त्र्यान्न पुनर्मलात् ।

मलादिति—अकर्तृतात्मकास्वातन्त्र्यरूपादित्यर्थः । कर्तृकर्मत्वतत्त्व एव च कार्यकारणभावः, इति समनन्तरमेवोपपादितम् ॥ ९८ ॥

ननु यद्येवं तत्कथं

'मलमज्ञानमिच्छन्ति संसाराङ्कुरकारणम् ।'

इत्याद्युक्तम्? इत्याशङ्क्याह

या त्वस्य कर्मणश्चित्र-
फलदत्वेन कर्मता ॥ ९९ ॥

प्रसिद्धा सा न संकोचं
विनात्मनि मलश्च सः ।

सेति—चित्रफलप्रदत्वेन कर्मता, स इति—संकोचः, तेन संकोचं विनास्य न तत्तत्फलदाने सामर्थ्यं, संकोच एव मल इत्यस्य तत्कारणत्वमुपचरितं, संकुचितो हि भोक्ता शुभाशुभाद्यात्मकं भिन्नं सत् फलमात्मनि भोग्यत्वेनाभिमनुते, येन — देवमनुष्यादिविचित्ररूपतयास्य अवस्थानम् ॥ ९९ ॥

तदाह

विचित्रं हि फलं भिन्नं
भोग्यत्वेनाभिमन्यते ॥ १०० ॥
भोक्तुर्यात्मनि तेनेयं
भेदरूपा व्यवस्थितिः ।

अतश्च नास्य स्वसंपत्तावुपादानं सहकारि वा कारणं मलः, किन्तु कार्यकरणे हस्तावलम्बनप्रायः इत्याह

इति स्वकार्यप्रसव
सहकारित्वमाश्रयन् ॥ १०१ ॥

सामर्थ्यव्यञ्जकत्वेन
कर्मणः कारणं मलः ।

नहि संकोचं विनास्य विचित्रफलदाने किंचित्सामर्थ्यमभिव्यज्यते इति भावः ॥ १०१ ॥

नन्वेवं विज्ञानाकलानामपि स्वातन्त्र्यसंकोचप्रयुक्तमलद्वययोगात् तत्र 'विज्ञानकेवलो मलैकयुक्त' इत्यादि दुष्येत् प्रत्युत 'तत्कर्मयुक्तः प्रलयकेवल' इत्याद्युक्त्या प्रलयकेवलित्वं प्रसजेत् ? इत्याशङ्कते

नन्वेवं कर्मसद्भावा-
न्मलस्यापि स्थितेः कथम् ॥ १०२ ॥

विज्ञानाकलता तस्य
संकोचो ह्यस्ति तादृशः ।

केनेदमुक्तं—मलद्वययोगोऽस्येति, तदाह 'तस्येत्यादि' तादृश इति—प्राग्वदेव प्रलयाकलादिदशोचितः कर्मसामर्थ्यव्यञ्जनयोग्य इति यावत् ॥१०२॥

तदेव प्रतिविधत्ते

मैवमध्वस्तसंकोचोऽ-
प्यसौ भावनया दृढम् ॥ १०३ ॥

नाहं कर्तेति मन्वानः
कर्मसंस्कारमुज्झति ।

भावनयेति 'अहं-ममेति' संन्यासादिरूपया अतश्च अस्य नैष्कर्म्यान्न कार्ममलयोगः, इति स्थितं विज्ञानाकलत्वम् ॥ १०३ ॥

ननु संस्कारोच्छेदे पूर्वापरानुसंधानाभावो भवेदित्यस्य प्रमातृत्वमेव न स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

फलिष्यतीदं कर्मेति
या दृढा वृत्तिरात्मनि ॥ १०४ ॥
स संस्कारः फलायेह
न तु स्मरणकारणम् ।

दृढ इति—अनादित्वात्, द्विधा हि आत्मनि भावनात्मा वृत्त्यादिशब्दव्यपदेश्यः संस्कारः—सादिरनादिर्वा, नाद्यः—अनुभवाहितो यः प्रबोधबलात् प्रबुध्यमानः स्मरणकारणतया प्रमातुरनुसंधातृत्वं पुष्येत्, अन्यः पुनः कर्मवासनात्मा—यद्वशाद्विचित्रफलदायि कर्म स्यात् ॥ १०४ ॥

ननु कर्मसंस्कारश्चेदुच्छिन्नस्तावता कर्मणः किं वृत्तं, यदस्य तत्फलभागित्वं न स्यात्? इत्याशङ्क्याह

अप्रध्वस्तेऽपि संकोचे
नाहं कर्तेति भावनात् ॥ १०५ ॥
न फलं क्षीवमूढादेः
प्रायश्चित्तेऽथ वा कृते ।

अप्रध्वस्त इति—संनिहितेऽपि सहकारिणि इति यावत्, न फलमिति—सुकृतदुष्कृतात्मनः कर्मण इत्यर्थावसेयम्, नहि क्षीवमूढादेः 'इदमहं करोमि' इत्यनुसंधानमस्ति अननुसंधाय च कृतं कृतमेव न भवेदिति किं फलेत्, यदभिप्रायेणैव च

'............समुत्थानात् क्रियादयः ।'

इत्यादि अन्यैरुक्तम् । प्रायश्चित्तेऽपि कृते 'नाहमत्र कर्ता' इति निवृत्तिभावनात् तत्तद्विषयानुसंधानशैथिल्यादेव न तत्तत् फलदायि स्यात्, यदाहुः

'पापं कृत्वा तु संतप्य तस्मात्पापाद्विमुच्यते ।
नैवं कुर्यामहमिति निवृत्त्या तु स पूयते ॥'

इति ॥ १०५ ॥

नन्वेवं-सत्तया फलदाने कर्म न प्रयोजकं किन्तु अभिसंधानादित्यायातं? सत्यमेतत्, इत्याह

यन्मयाद्य तपस्तप्तं
तदस्मै स्यादिति स्फुटम् ॥ १०६ ॥
अभिसंधिमतः कर्म
न फलेदभिसन्धितः ।

स्फुटमिति—दार्ढ्येन, कर्मेति—तपोरूपं, न फलेदिति—कर्तुः तद्धि परस्मै स्तादित्यभिसंहितमिति कथं स्वत्र फलदायि स्यात्, यदाहुः

'नासमीहितं फलं भवति ।'

इति ॥ १०६ ॥

नन्वेवं कर्मफलयोर्वैयधिकरण्यात् कृतनाशाकृताभ्यागमचोद्यं कथङ्कारं परानुद्यते ? इत्याशङ्क्याह

तथाभिसंधानाख्यां तु
मानसे कर्म संस्क्रियाम् ॥ १०७॥
फलोपरक्तां विदध-
त्कल्पते फलसम्पदे ।

तपःप्रभृति हि कर्म तथा परत्रैव फलतु इत्यभिसंधानात्मकं मनसि संस्कारं समर्पयत् फलसम्पदे कल्पते—तथैव फलदानकुशलतामियादित्यर्थः, यथाभिसंधानमेव हि कर्मफलव्यवस्थेत्यभिप्रायः, यदाहुः

'यद्यथा चाभिसंधत्ते तत्तत्तस्य तथा फलेत् ।'

इति, ततश्च नैतच्चोद्यं तद्धि एवं भवेत् यदि स्वत्रैव फलाभिसंधाने परत्र फलेदिति ॥ १०७ ॥

नन्वेवमभिसंधानमात्रायत्तत्वे कर्मफलयोः तद्व्यवस्थैव त्रुट्येत्—यत् सर्व एवाफलाभिसंधानेन यत्तत्कर्म कुर्वाणोऽपि न तत्फलभागी भवेदिति कृतं स्वर्निरयाभ्यामिति ? सत्यमेतत्—यद्यत्र कश्चित् तीव्रमभिनिविष्टो भवेत्, तदाह

यस्तु तत्रापि दार्ढ्येन
फलसंस्कारमुज्झति ॥ १०८ ॥

स तत्फलत्यागकृतं
विशिष्टं फलमश्नुते ।

यः पुनस्तत्रानुसंधाने कर्मफलसंस्कारमपि दार्ढ्येनोज्झति

'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।'

इत्याद्युक्त्या तदासङ्गं जह्यात्, स तस्य फलस्य अनासङ्गेन जनितं विशिष्टं लोकोत्तरं फलमश्नुते—मायोत्तीर्णं पदमासादयेदित्यर्थः, यद्गीतम्

'कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥'

इति ॥ १०८ ॥

ननु यद्येवं तद्धीवरादेः प्रजागरणमात्रेणैव शिवरात्रिफलभागित्वश्रुतिः, अकामत एवापेयपानादि कुर्वतां प्रायश्चित्तस्मृतिश्च कथं संगच्छताम्, नहि तेषामेतदनुसंधानमस्ति 'यदेतदर्थं वयमेवं कुर्म' इति ? अत्रोच्यते — कुत्र नामात्रानुसंधानमुपयुक्तम् किं कर्मणः स्वरूपे किं वा फले, न तावत्फले — नहि ब्रह्महत्यया निरयो मे भूयादित्यभिसंधाय कश्चित् ब्राह्मणं हन्यात्, एवं हि ततोऽस्य निवृत्तिरेव स्यात् — वस्तुतः सर्वस्यैव लोकस्य निरयभीरुत्वात्, प्रत्युत निष्कण्टकीकरणाद्यभिसमीहितं दृष्टमपि फलं ततोऽस्य न स्यात्, तदैव कण्टकान्तरोत्पादस्य शतशो दर्शनात्,

नापि कृपादानात् किंचित्फलं भवेत्—तत्र कृपामात्रेणैव प्रवृत्तेः फलानभिसंधानात्, अथ स्वरूपे तदत्रास्त्येव, नहि धीवरादेः जागर्मीत्यभिसंधानं नास्ति—क्षीवमूढादिवदस्य अस्वस्थवृत्तित्वाभावात्, किन्तु अज्ञत्वात् न तथा दार्ढ्येन, येनास्य परिमितफलभाक्त्वप्रतिपादनम्, एवं सौगतमतेऽपि कस्यचन क्रिमिविशेषस्य प्रसङ्गात् चैतन्यभट्टारकं प्रदक्षिणयतोऽस्त्येव तथा प्रक्रमणे समुत्थानम्, नहि तूलस्येवास्य वातादिप्रेरणादेवंविधत्वम् अतश्च न्याय्योऽस्य भगवदाधिपत्येन वस्तुबलोपनीतो जन्मान्तरे सद्गतिप्रतिलम्भः, अपेयपानादावपि अपेयत्वानभिसन्धेरकामस्य सामान्येन 'इदं पिबामि' इत्यभिसंधानमस्ति—येनापरीक्ष्यकारित्वादिनास्य प्रायश्चित्तं स्मृतं, किंतु सकामापेक्षया न्यूनम्, यन्मनुः

'प्रायश्चित्तमकामानां सकामानां तथैव च ।
विहितं यदकामानां द्विगुणं तत्सकामतः ॥'

इति, तस्मादनुसंधानानुप्राणितैव कर्मफलव्यवस्था इत्यलं बहुना ॥ १०८ ॥

एतदेव प्रकृते योजयति

अनया परिपाट्या यः
समस्तां कर्मसंततिम् ॥ १०९ ॥
अनहंयुतया प्रोज्झेत्
ससंकोचोऽपि सोऽकलः ।

अनयेति—फलत्यागपर्यन्तरूपया, समस्तामिति—शुभामशुभां च, अनहंयुतयेति—तदनासक्ततयेत्यर्थः, अकल इति—विज्ञानाकलः ॥ १०९ ॥

ननु एवं कश्चित् द्वेषवशादपि आत्मीयं दुष्कृतमस्मै स्तात् इति शत्रुविषयमभिसंदध्यात् येन कृत्वापि दुष्कृतं न तत्फलभाग्भवेदिति कर्मफलव्यवस्थाया विसंस्थुलत्वमेवापतेत्? तदाह

नन्वित्थं दुष्कृतं किंचि-
दात्मीयमभिसंधितः ॥ ११० ॥
परस्मै स्यान्न विज्ञातं
भवता तात्त्विकं वचः ।

इत्थमिति—अभिसंधानमात्रायत्तत्वेन कर्मफलव्यवस्थायाः, अविज्ञातकर्मफलव्यवस्थाकस्यैतत् चोद्यमित्युक्तम् 'न विज्ञातम्' इत्यादि ॥ ११० ॥

एतदेव उपपादयति

तस्य भोक्तुस्तथा चेत्स्या-
दभिसंधिर्यथात्मनि ॥ १११ ॥
तदवश्यं परस्यापि
सतस्तद्दुष्कृतं भवेत् ।
पराभिसंधिसंवित्तौ
स्वाभिसंधिर्दृढीभवेत् ॥ ११२ ॥
अभिसंधानविरहे
त्वस्य नो फलयोगिता ।
न मे दुष्कृतमित्येषा
रूढिस्तस्याफलाय सा ॥ ११३ ॥

यथा तस्य दुष्कृतकर्तुरात्मनि 'एतदस्मै स्तात्' इत्यभिसंधानमस्ति, तथैव चेत् तद्भोक्तृत्वेन अभिमतस्य परस्य स्तान्मम एतदित्यनुसंधानं स्यात् तद्भवेदेवं, यतः सुकृतदुष्कृतात्मकस्य परस्य संबन्धिन्यामेवमाभिसंधानसंवित्तौ तदर्पणविषयस्यात्मीयमभिसंधानं दृढीभवेत् — तत्फलभागित्वेन अवष्टम्भभाग्भवेदित्यर्थः, यस्य पुनरेवमात्मीयमभिसंधानमेव नास्ति तस्य कु-

तस्तत्फलभागित्वं भवेत्, प्रत्युत मा मे दुष्कृतं भूयादिति विरुद्धमनुसंधानमस्य स्वरसत एव प्ररोहमुपागतं संभाव्यते, वस्तुतो हि सर्व एवायं लोकः पापभीरुः तच्चास्य फलभाव एव निमित्तमिति कुतः परानुसंधानमात्रादेव परस्य दुष्कृतफलभाक्त्वं भवेदेवम्, इत्युक्तं स्यात्, यत् कर्तुः अभिसंधानात् कर्म फलेत् तदर्पणविषयस्य च पराभिसंधौ स्वाभिसंधानविरहान्न फलोदयः इति ॥ ११३ ॥

कर्तुरपि अनुसंधानाभावे पुनः किं तत्कृतं कर्म स्वस्मै परस्मै वा फलेत् उताफलमेव इत्यन्तःकृत्य संक्षेपेणाभिप्रेतमेव पक्षमुपक्षिपति

पराभिसन्धिविच्छेदे
स्वात्मनानभिसंहितौ ।
द्वयोरपि फलं न स्या-
न्नाशहेतुव्यवस्थितेः ॥ ११४ ॥

द्वयोरिति—अर्पणक्रियाकर्तृविषययोः, नाशहेतुः—स्वपरानुसंध्यभावलक्षणः ॥ ११४ ॥

नन्वेतदीयं दुष्कृतं मे भूयादित्यनुसंधानं यथा

परस्य नास्ति तथा सुकृतं मे भूयादित्यपि मा भूदिति कथमुक्तम् 'यन्मयाद्य तपस्तप्तम्' इत्यादि ?

इत्याशङ्क्याह

सुखहेतौ सुखे चास्य
सामान्यादभिसंधितः ।
निर्विशेषादपि न्याय्या
धर्मादिफलभोक्तृता ॥ ११५ ॥
दुःखं मे दुःखहेतुर्वा
स्तादित्येष पुनर्न तु ।
सामान्योऽप्यभिसंधिः स्या-
त्तदधर्मस्य नागमः ॥ ११६ ॥

सर्वो हि लोकः सुखस्पृहयालुर्दुःखजिहासुश्च इति सर्वेषां सुखं तद्धेतुं वा प्रति सामान्यात्मनापि अभिसंधानं न्याय्यं, न दुःखं तद्धेतुं वा प्रतीति युक्तमुक्तम् 'परस्य सुकृतफलभागित्वमेव भवेत् न दुष्कृतफलभागित्वमपि' इति, निर्विशेषादिति – अनेनाद्य

तपस्ततं तपो मे भूयादित्येवंरूपत्वविरहादपि इ-
त्यर्थः ॥ ११६ ॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय, प्रकृतमेवानुसरति

प्रकृतं ब्रूमहे ज्ञाना-
कलस्योक्तचरस्य यत् ।
अनहंयुतया सर्वा
विलीनाः कर्मसंस्क्रियाः ॥ ११७ ॥

उक्तचरस्येत्यनेन — प्रागुक्तं कार्ममलाभावोपपादकं निखिलमेव प्रमेयमनुस्मारितम्, अतश्चास्य विज्ञानाकलस्य कार्म एव मलो नास्ति इति तत्सामर्थ्येऽव्यअकत्वात्मकनिजकरणीयायोगात् दिध्वंसिषुः मलः तत्त्वादेव किंचिद्ध्वंसमानत्वादिक्रमेण ध्वंसमानत्वं तन्नान्तरीयकं ध्वस्तत्वं च यायात् ॥ ११७ ॥

तदाह

तस्मादस्य न कर्मास्ति
कस्यापि सहकारिताम् ।
मलः करोतु तेनायं
ध्वंसमानत्वमश्नुते ॥ ११८ ॥

तेनेति—सहकारित्वाकरणेन ॥ ११८ ॥

ननु मलस्य ध्वस्तत्वे 'सर्वमहम्' इति सर्वत्राहंभावोदयात् कर्मणि तत्फले च तथाभावात् अस्य पुनरपि कार्ममलयोगः स्यात्? इत्याशङ्क्याह

अपध्वस्तमलस्त्वन्तः-
शिवावेशवशीकृतः ।
अहंभावपरोऽप्येति
न कर्माधीनवृत्तिताम् ॥ ११९ ॥

कर्माधीनवृत्तित्वाभावे शिवावेशवशीकृतत्वं हेतुः ॥ ११९ ॥

एवमेतन्मलस्य संसाराङ्कुरकारणत्वं तत्प्रसङ्गेन च संसाराङ्कुरस्य स्वरूपं गर्भीकृतप्रागुक्तसकलप्रमेयया श्रीमालिनीविजयोक्त्या संवादयति

उक्तं श्रीपूर्वशास्त्रे च
तदेतत्परमेष्ठिना ।
मलमज्ञानमिच्छन्ति
संसाराङ्कुरकारणम् ॥ १२० ॥

धर्माधर्मात्मकं कर्म
सुखदुःखादिलक्षणम् ।

तत्र कर्मसूत्रं व्याचष्टे

लक्षयेत्सुखदुःखादि
स्वं कार्यं हेतुभावतः ॥ १२१ ॥

लक्षयेदिति—स्वसत्ताप्रयोजकीकारेण तथा व्यवस्थापयेदित्यर्थः, कथं चास्य तल्लक्षकत्वम्? इत्याशङ्क्योक्तं 'हेतुभावत' इति ॥ १२१ ॥

ननु 'नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति' इति न्यायात् नियमेन कथंकारं कार्यं हेतुर्व्यवस्थापयेत्? इत्याशङ्क्याह

नहि हेतुः कदाप्यास्ते
विना कार्यं निजं क्वचित् ।
हेतुता योग्यतैवासौ
फलानन्तर्यभाविता ॥ १२२ ॥

का नाम योग्यता, इत्युक्तं 'फलानन्तर्यभाविता' इति अत एव नैयायिकादयः सामग्र्या एव कारणत्वम-

भ्युपागमन्—समग्राणि कारणमिति नावश्यमित्यादि पुनरसमग्रापेक्षयोक्तम् ॥ १२२ ॥

ननु यद्येवं तत् कार्यात् पूर्वं सामग्र्यन्तरनुप्रविष्टस्यापि वह्न्यादेः किं कारणत्वं स्यान्न वा ? इत्याशङ्क्याह

पूर्वकस्य तु हेतुत्वं

पारम्पर्येण.........

तेन सुखदुःखादेर्लक्षणम्, इति षष्ठीतत्पुरुषगर्भमेतत् व्याख्यानम् ।

अत्रैव बहुव्रीहिगर्भं व्याख्यानान्तरं दर्शयति

.........किं च तत् ।

लक्ष्यते सुखदुःखाद्यैः

समाने दृष्टकारणे ॥ १२३ ॥

चित्रैर्हेत्वन्तरं किंचि-

त्तच्च कर्मेह दर्शनात् ।

'किं च, त' इत्यनेन पूर्वत्रानवक्लृप्त्या नायं व्याख्याविकल्पः किं तु आवृत्त्या समुच्चय इति द्योतितं, प्रतिपुरुषं समानेऽपि सेवाध्ययनादौ दृष्टे कारणे यत् सुखदुःखादीनां वैचित्र्यं तेन तदन्यथानुपपत्त्या तत्र

तत्किंचिददृष्टसंज्ञं हेत्वन्तरं लक्ष्यते — अनुमीयते इत्यर्थः, कार्यविशेषजनकत्वाच्च तेन विशिष्टेन केनचित् भाव्यमित्याह 'तच्च कर्म' इति, विशिष्टत्वेऽपि कर्मेति कुतो निर्ज्ञातं पिशाचाद्यप्यस्तु ? इत्याशङ्क्योक्तम् — इह दर्शनादिति, इह सर्वत्रैव हि कर्मवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यं दृश्यते इत्याशयः ॥ १२३ ॥

एतदेव उपपादयति

स्वाङ्गे प्रसादरौक्ष्यादि
जायमानं स्वकर्मणा ॥ १२४ ॥
दृष्टमित्यन्यदेहस्थं
कारणं कर्म कल्प्यते ।

यतः स्वाङ्गे विचित्रं प्रसादरौक्ष्यादि स्वेन पांसुलेपाद्यात्मना कर्मणा जायमानं दृष्टम्, अतो 'दृष्टवददृष्टकल्पना' इति न्यायात् अत्रापि कर्मैव न तु पिशाचादि कारणं कल्प्यते, किं तु तदन्यदेहस्थं—देहान्तरोपचितामित्यर्थः ॥ १२४ ॥

न चैतावतैव अत्र वैषम्यमुद्भाव्यमित्याह

इहाप्यन्यान्यदेहस्थे
स्फुटं कर्मफले यतः ॥ १२५ ॥
कृषिकर्म मधौ भोगः
शरद्यन्या च सा तनुः ।

इहापि—शरीरक्षणिकत्वे सर्वेषामविवादात् 'अन्यदेहस्थं कर्म अन्यदेहस्थं फलम्' इति नास्ति विमतिः, यतः—कृषिकर्म वसन्ते तत्फलं शरदीति, एतच्च अवस्थावैचित्र्यात् शरीरभेद एव घटते, इति युक्तमुक्तम्—अन्यदेहस्थं कर्म कारणं कल्प्यते इति ॥१२५॥

नन्वेवं कृतनाशाकृताभ्यागमचोद्यमापतेत्? इत्याशङ्क्याह

अनुसंधातुरेकस्य
संभवस्तु यतस्ततः ॥ १२६ ॥
तस्यैव तत्फलं चित्रं
कर्म यस्य पुरातनम् ।

येनैव मया प्रागुप्तं स एवाहमद्य भोक्ष्ये, इत्यनुसंधानैक्यात् कर्मफलयोर्वैयधिकरण्याभावात् न

कृतस्य नाशो नापि अकृतस्याभ्यागमः, इति युक्त-मुक्तम्—अन्यान्यदेहस्थे कर्मफले इति ॥ १२६ ॥

ननु भवेदेवं यद्यनुसंधानमेव स्यात्, नहि जन्मा-न्तरीये कर्मणि ऐहिके च फले कस्यचित् तदस्ति? इत्याशङ्क्याह

क्षीवोऽपि राजा सूदं चे-
दादिशेत्प्रातरीदृशम् ॥ १२७ ॥
भोजयेत्यनुसंधाना-
द्विना प्राप्नोति तत्फलम् ।
इत्थं जन्मान्तरोपात्त-
कर्माप्यद्यानुसंधिना ॥ १२८ ॥
विना भुङ्क्ते फलं हेतु-
स्तत्र प्राच्या ह्यकम्पता ।

नहि क्षीवस्य राजादेरेवमनुसंधिः संभवति—य-न्मया ह्य एवमादिष्टः सूदो येनाद्य तथा तदादेश-फलमेवंभोगः प्राप्त इति, भोजयेति—भोगं कुरु इत्यर्थः, एवमिहापि अनुसंधानमन्तरेण जन्मान्तरी-यात् कर्मणः फललाभो भवेदिति न कश्चिद्दोषः, ननु

अनुसंधानमात्रायत्तैव कर्मफलव्यवस्था इति समनन्तरमेवोक्तं, तदधुनैव कथं विपर्यास्यते? इत्याशङ्क्योक्तं 'हेतुस्तत्र प्राच्या ह्यकम्पता' इति, पूर्वं हि तत्र 'एवमहं करोमि' इति दृढनिरूढोऽनुसंधिरभूत् यत्संस्कारदार्ढ्यादिह तत्फलमिति, इह च स एव प्रयोजको नहि फलतत्संबन्धादौ क्वचिदसावुपादेयः, इति समनन्तरमेवोपपादितम्, एवं फलदानोन्मुखस्य कर्मणः प्राच्यानुसंधानसंस्कारस्य दार्ढ्यमवश्यंभावि—अन्यथा तथात्वायोगात्, ततश्च तदनुन्मुखस्य तथा तद्दार्ढ्यं न संभवेत्, इति तत् केनाचिदुपायेन फलदानाय निरोद्धुमपि शक्यं — तत्र हि अन्तः प्रतिबन्धोपनिपाताद्यपि संभाव्यते इति भावः ॥१२८॥

तदाह

अत एव कृतं कर्म
कर्मणा तपसापि वा ॥ १२९ ॥
ज्ञानेन वा निरुध्येत
फलपाकेष्वनुन्मुखम् ।

अत इति — फलौन्मुख्ये कर्मणः प्राच्यानुसन्धिनि-

ष्कम्पस्यावश्योपयोगात्, कर्मणेति—क्रियादीक्षादिना, निरुध्येत इति—फलदानायोग्यं कुर्यादित्यर्थः ॥१२६॥

अत एव फलदानोन्मुखं कर्मानिरोध्यमेवेत्याह

आरब्धकार्यं देहेऽस्मिन्
यत्पुनः कर्म तत्कथम् ॥ १३० ॥
उच्छिद्यतामन्त्यदशं
निरोद्धुं नहि शक्यते ।

कथमुच्छिद्यतामिति—न कथंचिदपि उच्छेत्तुं शक्यम् इत्यर्थः, अत्र हेतुः—आरब्धकार्यमिति, यद्धि यावत् कार्यमेवारब्धुं न प्रवृत्तं तावत्तदारम्भकत्वमेव अस्य अन्तरा केनचिदुपायेन प्रतिबध्यते, इति युक्तः तन्निरोधः, यत्पुनस्तदारब्धुमेव प्रवृत्तं तस्य प्रवृत्तत्वादेव किं निरुध्यते, इत्युक्तम्—अन्त्यदशं निरोद्धुं नहि शक्यते इति, यदभिप्रायेणैव

'..................प्रारब्धैकं न शोधयेत् ।'

इति,

'....................येनेदं तद्धि भोगतः ॥'

इत्यादि सर्वत्रोद्घोष्यते, सद्योनिर्वाणदीक्षादि पुनरासन्नमरणादेरेव भवेदिति तत्रापि दत्तप्रायफल-

त्वात् ततः पराङ्मुखमेव कर्म शोध्यमिति न कश्चि-
द्दोषः, तदुक्तम्

'दृष्ट्वा शिष्यं जराग्रस्तं व्याधिना परिपीडितम् ।
उत्क्रमय्य ततस्त्वेनं परतत्त्वे नियोजयेत् ॥'

इति ॥ १३० ॥

ननु देहारम्भकजात्यायुष्प्रदकर्म आरब्धकार्यत्वात्
मा नाम निरोधि, यत् पुनरद्यतनं प्राक्तनं वा अस्मि-
न्नेव देहे दिनैर्मासैः संवत्सरैर्वा भोगमात्रलक्षणं का-
र्यमारप्स्यते तत् किं निरोद्धुं शक्यते न वा ? इत्या-
शङ्क्याह

तत्रैव देहे यत्त्वन्य-
दद्यगं वा पुरातनम् ॥ १३१ ॥
कर्म तज्ज्ञानदीक्षाद्यैः
शरण्ढीकर्तुं प्रसह्यते ।

अन्यदिति—सद्य एव अनारब्धकार्यं, शरण्ढीकर्तु-
मिति—फलदानयोग्यतापहस्तनेन ध्वंसयितुमित्यर्थः,
प्रसह्यते इति—न तु तथा क्रियते

'..................प्रारब्धेकं न शोधयेत् ।'

इति सामान्येनोक्तेः, एवं विशेषस्य चावचनात्, आ-दिशब्दात् मन्त्रौषधादि, तदुक्तम्

'ये त्विहागन्तवः प्रोक्तास्ते प्रशाम्यन्ति भेषजैः ।
जपहोमप्रधानैश्च..................................॥'

इति, रसायनादि पुनरारब्धकार्यस्य आयुष्प्रदस्यैव कर्मणः साहायकं कुर्यात् येनैतच्चिरस्यानुपरतकार्यो-न्मुख्यमास्ते यद्वशादवश्यंभाविनोऽपि कालमृत्योर-भियुक्तानां किंचित्कालं प्रतिबन्धात्मा जयः स्यात्, तदुक्तम्

'रसायनतपोजापयोगसिद्धैर्महात्मभिः ।
कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयतेऽनलसैर्जनैः ॥'

इति, विषादि पुनः प्रयुज्यमानं क्षीणायुष्येव प्रत-पति नान्यस्मिन्, परं तत्र दुष्कृतभाजः प्रयोक्तुरभि-मानमात्रं 'मयेदं कृतम्' इति मन्यते इति, एवं चेदं-देहकृतारम्भककर्मविषयतया भेषजादिसाध्येऽपि अर्थे यस्याः सामर्थ्यं न दृष्टं कस्तां प्रति अदृष्टेऽपि अर्थे स-माश्वास इति किं दीक्षया इति न वाच्यं, नहि भेषजादिभिर्नवं किंचित् क्रियते यदेतदनाश्वासाय पर्यवस्येत्, इत्यलमवान्तरेण ॥ १३१ ॥

ननु को नामास्य ध्वंस ? इत्याशङ्क्याह

तथा संस्कारदार्ढ्यं हि
फलाय दृढ़ता पुनः ॥ १३२ ॥
यदा यदा विनश्येत
कर्म ध्वस्तं तदा तदा ।

तथेति – प्राक्प्ररूढानुसंधानानुसारेणेत्यर्थः, एवं प्ररोहमुपागतो हि तत्संस्कारः फलनिमित्तमिह स्यात् इत्युपपादितम्, यत्तु संस्कारस्यैव फलोपजननप्रयोजकं दार्ढ्यमपाक्रियते तदकार्यकारित्वात् उच्यते—कर्म ध्वस्तमिति निरुद्धमिति उच्छिन्नमिति शराढीकृतमिति च, यत्तद्भ्यां च नात्र कालनियमः कश्चिदित्युक्तम् , एवं मोहवशात् कृतमपि कर्म ज्ञानदीक्षादिना सर्वेषां विनापि भोगमक्रमेणैव विनाशमियादिति पिण्डार्थः ॥ १३२ ॥

तदाह

अतो मोहपराधीनो
यद्यप्यकृत किंचन ॥ १३३ ॥

तथापि ज्ञानकाले त-
त्सर्वमेव प्रदह्यते ।

किंचनेति—शुभमशुभं वा, ज्ञानकाल इति—संवित्साक्षात्कारक्षण इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

किमत्र प्रमाणम् ? इत्याशङ्क्याह

उक्तं च श्रीपरेऽहाना-
दानः सर्वदृगुल्वणः ॥ १३४ ॥
मुहूर्तान्निर्दहेत्सर्वं
देहस्थमकृतं कृतम् ।

इह कश्चित् सर्वदृक्—सर्वमेव संविद्रूपतया जानानः, अत एव विगलितभेदत्वात् अहानादानः, अत एवोल्वणः—त्यक्तहेयोपादेयविभागः, क्षणादेव सर्वं दुष्कृतं सुकृतं च देहस्थं निर्दहेत्—ज्ञानाग्निसात् कुर्यात् इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

ननु यस्य सर्वमेव संविन्निष्ठं तस्य कथं कर्मापि देहस्थं संभवेत् ? इत्याशङ्कां गर्भीकृत्य स्वयमेव देहस्थपदं व्याचष्टे

देहस्थमिति देहेन
सह तादात्म्यमाश्रिता ॥ १३५ ॥
स्वाच्छन्द्यात्संविदेवोक्ता
तत्रस्थं कर्म दह्यते ।
देहैक्यवासनात्यागात्
स च विश्वात्मतास्थितेः ॥ १३६ ॥
अकालकलिते व्यापि-
न्यभिन्ने या हि संस्क्रिया ।
संकोच एव सानेन
सोऽपि देहैकतामयः ॥ १३७ ॥

संविदेवेति—सर्वो हि भाववर्गः संवित्स्फार एवेति भावः, तत्रस्थमिति—देहावच्छिन्नसंविन्निष्ठमित्यर्थः, कर्मणश्च इयान् दाहो—यद्देहाहंभावसंस्कारगुणीभावो नाम इति, स च वैश्वात्म्यमाश्रितायां संविदि आत्माभिमानस्य मुख्यत्वात् भवेदित्युक्तम्—स च विश्वात्मतास्थितेरिति, नहि अद्वयैकपरमार्थे नित्ये व्यापके च संविद्रूपे कश्चिदतिरेकेण देहादिसंस्कारो न्याय्यः, स हि संकोच एव सति स्यात्, संकोचश्च देहा-

द्येकरूप एवेति युक्तमुक्तं—सर्वमेव संविदैकात्म्येन जानतः कर्मदाहो भवेदिति, यदभिप्रायेणैव

'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥'

इत्यादि गीतम् ॥ १३७ ॥

एतदुपसंहरन् अन्यदवतारयति

एतत्कार्ममलं प्रोक्तं
येन साकं लयाकलाः ।
स्युर्गुहागहनान्तःस्थाः
सुप्ता इव सरीसृपाः ॥ १३८ ॥

ततः प्रबुद्धसंस्कारा-
स्ते यथोचितभागिनः ।
ब्रह्मादिस्थावरान्तेऽस्मिन्
संसरन्ति पुनः पुनः ॥ १३९ ॥

येनेति—कार्मेण मलेन, द्विमलबद्धा हि प्रलयाकलाः, गुहागहनं—मायागर्भः, एतेनेयदन्तमेषां व्याप्तिरित्यपि सूचितम् , तत इति मायान्तरवस्थानानन्तरं सृष्टिप्रारम्भे इत्यर्थः, संस्कारः—कर्मवास-

नात्मा तद्वैचित्र्यादेव चैषां यथोचितभागित्वमुक्तम्, संसरन्तीति—अर्थादघोरेशसंसृष्टाः, उक्तं च प्राक्

'तद्दिनप्रक्षये विश्वं मायायां प्रविलीयते ।
क्षीणायां निशि तावत्यां गहनेशः सृजेत्पुनः ॥'

इति ॥ १३९ ॥

नन्वेषामविशेषेण अधःसंसरणमेव किं स्यात् उत ऊर्ध्वमपि ? इत्याशङ्क्याह

ये पुनः कर्मसंस्कार-
हान्यै प्रारब्धभावनाः ।
भावनापरिनिष्पत्ति-
मप्राप्य प्रलयं गताः ॥ १४० ॥
महान्तं ते तथान्तःस्थ-
भावनापाकसौष्ठवात् ।
मन्त्रत्वं प्रतिपद्यन्ते
चित्राच्चित्रं च कर्मतः ॥ १४१ ॥

अप्राप्येति—तत्प्राप्तौ हि विज्ञानाकलत्वमेषां भवेदिति भावः, तथान्तःस्थेति—कर्मसंस्कारहान्यनुसारेण दत्तवासनेत्यर्थः, चित्रादिति—काकाक्षिन्या-

येन भावनापरिपाकसौष्ठवस्य कर्मणश्च विशेषणत्वेन योज्यम्, अत एव मन्त्रत्वमपि साञ्जननिरञ्जनादिभेदात् चित्रमित्युक्तम्—कारणस्य वैचित्र्यात् कार्यमपि तथैव भवेदिति भावः, मन्त्राणां च प्रलयाकलोपादनत्वे न अन्यथा संभाव्यम्, यदाहुः

'मन्त्राणां च प्रलयाकलानां सतामनुगृहीतानाम् ।'

इति, श्रीपूर्वशास्त्रे च मन्त्रमहेश्वराणां विज्ञानाकला, मन्त्रेश्वराणां सकला उपादानत्वेनोक्ता, इति पारिशेष्यात् मन्त्राणां प्रलयाकलोपादानत्वं सिद्धम् ॥१४१॥

इदानीं प्रकृतमेवोपसंहरति

अस्य कार्ममलस्येय-
न्मायान्ताध्वविसारिणः ।
प्रधानं कारणं प्रोक्त-
मज्ञानात्माणवो मलः ॥ १४२ ॥

प्रधानमिति—तत्तत्सामर्थ्यव्यञ्जकत्वात्, नहि एतत्सहकारित्वमन्तरेणास्य स्वकार्यप्रसवे किंचित्सामर्थ्यं भवेदिति भावः, यदुक्तम्

'जन्माभिजनिका शक्तिः कर्मणो न मलं विना ।
अणुरज्ञानरहितः क्वचिज्जातो न दृश्यते ॥'

इति ॥ १४२ ॥

ननु भवतु नामैतत्, यत्पुनरस्य

'ईश्वरेच्छावशक्षुब्धभोगलोलिका............।'

इत्यादौ क्षुब्धत्वं प्राक्प्रस्तावितं, तत् किमुच्यते? इत्याशङ्क्याह

क्षोभोऽस्य लोलिकाख्यस्य
सहकारितया स्फुटम् ।
तिष्ठासायोग्यतौन्मुख्य-
मीश्वरेच्छावशाच्च तत् ॥ १४३ ॥

सहकारितयेति — अर्थात्कार्मस्य मलस्य ॥१४३॥

नन्वेतद्वस्तुसामर्थ्यादेव सिद्ध्येदित्यत्रेश्वरेच्छायाः किं प्रयोजनम्? इत्याशङ्क्याह

न जडश्चिदधिष्ठानं
विना क्वापि क्षमो यतः ।

नन्वेवमीश्वरः स्वेच्छया व्यतिरिक्तानणून् प्रत्येव मलं नियुञ्ज्यादिति इह भेदवाद एव परापतेत्? इत्याशङ्क्याह

अणवो नाम नैवान्य-
त्प्रकाशात्मा महेश्वरः ॥ १४४ ॥
चिदचिद्रूपताभासी
पुद्गलः क्षेत्रवित्पशुः ।

नहि अणवो नाम प्रकाशात्मनो महेश्वरादन्यत् किंचित् यत् स एव स्वस्वातन्त्र्यात् स्वात्मनि चिदचिद्रूपतामवभासयन् 'पुथ हिंसासंक्लेशनयोः' इत्यस्य क्विपि कृते, पुथा—हिंसया परताबुद्ध्या क्लेशेन च गलतीति पुद्गलः, कर्मबीजप्ररोहावहं क्षेत्रं शरीरमेवात्मत्वेन जानानः पाश्यत्वात् पशुरित्युच्यते इत्यर्थः, तदुक्तम्

'.....................शिव एव गृहीतपशुभावः ।'

इति ॥ १४४ ॥

नन्वेवं पशुभावग्रहणेऽस्य चिदचिद्रूपतावभासनेन किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

चिद्रूपत्वाच्च स व्यापी
निर्गुणो निष्क्रियस्ततः ॥ १४५ ॥

भोगोपायेप्सुको नित्यो
मूर्तिवन्ध्यः प्रभाष्यते ।
अचित्त्वादज्ञता भेदो
भोग्याद्भोक्त्रन्तरादथ ॥ १४६ ॥

निर्गुण इति—सत्त्वादयो हि जडस्य प्रकृत्यादेरेव भवन्तीति भावः, अत एव तद्वृत्तयोऽप्यस्य न संभवन्तीत्युक्तं 'निष्क्रिय' इति, एवं च ततो निर्गुणत्वादेवेति व्याख्येयम्, भोगोपायेप्सुक इति—भोगस्योपायान् कारणादीन् आप्तुमिच्छति तदेकासक्त इति यावत्, मूर्तिवन्ध्य इत्यमूर्त इत्यर्थः, अज्ञतेति—जडे हि देहादावस्य आत्माभिमानः इति भावः, अतश्च जाड्यादेव निखिलविश्वक्रोडीकारप्रभवनशीलत्वाभावात् भेदप्रथात्मकमायीयमलगर्भीकृतत्वाच्च सर्वतो व्यावृत्त इत्युक्तं 'भोग्यात् भोक्त्रन्तराच्चास्य भेदः' इति, तदुक्तम्

'अणवश्चिदचिद्रूपाः.............................।'

इति, तथा

'पशुर्नित्यो ह्यमूर्तोऽज्ञो निर्गुणो निष्क्रियोऽप्रभुः ।
व्यापी मायोदरान्तःस्थो भोगोपायविचिन्तकः ॥'

इति ॥ १४६ ॥

एवं तदनतिरेकेऽपि अतिरेकायमाणानामणूनाम् ईश्वरेच्छावशादेव मलः प्रबोधमियात्, येनैषां कर्म-वैचित्र्यात् तत्तत्संसाराविर्भावो भवेत्, तदाह

तेषामणूनां स मल
ईश्वरेच्छावशाद्दृशम् ।
प्रबुध्यते................ ॥

न चैतत् युक्तिमात्रसिद्धमेव, इत्याह

................तथा चोक्तं
शास्त्रे श्रीपूर्वनामनि ॥ १४७ ॥

तदेव पठति

ईश्वरेच्छावशादस्य
भोगेच्छा संप्रजायते ।
भोगेच्छोरुपकारार्थ-
माद्यो मन्त्रमहेश्वरः ॥१४८॥
मायां विक्षोभ्य संसारं
निर्मिमीते विचित्रकम् ।

तदुक्तं तत्र

'ईश्वरेच्छा वशादस्य भोगेच्छा संप्रजायते
'भोगसाधनसंसिद्धचै भोगेच्छोरस्य मन्त्रराट् ।
जगदुत्पादयामास मायामाविश्य शक्तिभिः ॥'

इति ॥ १४८ ॥

न च मायापि तदतिरिक्ता काचित्संभवतीत्याह

माया च नाम देवस्य
शक्तिरव्यतिरेकिणी ॥ १४९ ॥
भेदावभासस्वातन्त्र्यं
तथाहि स तया कृतः ।

यन्नाम हि निखिलजगदुल्लासनक्रीडाशालिनः परमेश्वरस्य भेदावभासने स्वातन्त्र्यं तदेवाव्यतिरेकिणी अपूर्णताप्रथनेन मीनाति हिनस्ति इति माया शक्तिरुच्यते, तथाहि तयैवायं भेदावभासः समुल्लासितः, अत एव कारणे कार्योपचारात्सैव भेदावभास इत्युच्यते ॥ १४९ ॥

तदाह

आद्यो भेदावभासो यो
विभागमनुपेयिवान् ॥ १५० ॥
गर्भीकृतानन्तभावि-
विभासा सा परा निशा ।

इह हि बहिरुल्लिलसिषामात्रत्वेन आसूत्रितप्रायत्वात् विभागमप्राप्तोऽत एव आद्यो यो भेदावभासः सा परा निशा — महती मायेत्यर्थः, अत एव

बहिर्मुखतायां भाविनो विभागस्य शिम्बिकाफलवत् अस्यां गर्भीकारोऽस्ति इत्युक्तं—गर्भीकृतानन्तभावि-विभागेति ॥

एवमस्याः शक्तिरूपतामभिधाय

'सा चैका व्यापिनी सूक्ष्मा निष्कला जगतो निधिः ।
अनाद्यन्ताशिवेशानी व्ययहीना च कथ्यते ॥'

इत्यागमार्थगर्भीकारेण तत्त्वरूपतामपि अभि-धातुमाह

सा जडा भेदरूपत्वात्
कार्यं चास्या जडं यतः ॥ १५१ ॥
व्यापिनी विश्वहेतुत्वात्
सूक्ष्मा कार्यैककल्पनात् ।
शिवशक्त्यविनाभावा-
न्नित्यैका मूलकारणम् ॥ १५२ ॥

भेदरूपत्वादिति—अयमेव हि जडस्य स्वभावो यत् 'इदमत्र इदानीं भाति' इति परिच्छिन्नतया प्रकाश्यते इति, यदुक्तं प्राक्

'परिच्छिन्नप्रकाशत्वं जडस्य किल लक्षणम् ।

ततश्च मीयते हेयतया परिच्छिद्यते योगिभिः इत्येवमस्या अभिधानम्, अत एवाशिवेत्युक्तम्, यदाहुः

'......................अशिवा भेदप्रथाप्रदा ।'

इति, अजाड्ये च अस्याः कार्यमपि तथा स्यादित्युक्तम् 'कार्यं चास्या जडं यतः' इति, कलादेर्मायाकार्यस्य अजाड्ये हि एकस्मिन्नेव देहे चेतनानेकत्वं पुरुषोपादानानर्थक्यं च प्रसजेत्, विश्वहेतुत्वादिति—पुंभोगाय कार्यकरणात्मनो विश्वस्यानेकस्रोतोमुखेन कारणात् इत्यर्थः, यदुक्तम्

'व्यापिनी पुरुषानन्त्यभोगाय कुरुते यतः ।
सर्वकार्याणि सर्वत्र स्रोतोभिर्विश्वधामभिः ॥'

इति, ततश्च सर्वत्र मातीति, सूक्ष्मा—सर्वजनावेद्येति यावत्, इयं हि अर्वाग्दर्शिभिः कार्यान्यथानुपपत्त्या परिकल्प्यते इति भावः, शिवशक्त्यविनाभावादिति—शिवस्तावन्नित्यः शक्तिश्च तदविनाभूतत्वात् तद्धर्मधर्मिणीत्युक्तम् 'नित्येति' अत एवानाद्यन्तेति व्ययहीनेति चोक्तम्, ततश्च माशब्दवाच्याद्विनाशरूपान्निषेधात् यातेति, शिवश्च एक एव स्वतन्त्रः पदार्थः शक्तिश्चास्य आत्मभूता इति 'अभिन्नादभि-

न्नमभिन्नम्' इति न्यायात् सापि एकैवेत्युक्तम्—एकेति, अत एव निरंशत्वात् निष्कला इत्युक्तं, शिवश्च शक्तिवशादेव अन्तरेवावस्थितमपि विश्वं बहिरवभासयेदित्युक्तं—मूलकारणमिति, अत एव—जगतो निधिरिति ईशानीति चोक्तम्, ततश्च मात्यस्यां विश्वमिति स्वात्माभिन्नमपि भावमण्डलं शिवो यया मिमीते—भिदा व्यवस्थापयति इति च ॥ १५२ ॥

नन्वन्यैः प्रकृतेर्मूलकारणत्वमुक्तं तत्कथमिह मायाया एवमभिधानम्? इत्याशङ्क्याह

अचेतनमनेकात्म
सर्वं कार्यं यथा घटः ।
प्रधानं च तथा तस्मात्
कार्यं नात्मा तु चेतनः ॥ १५३ ॥

अत्र पञ्चावयवं परार्थमनुमानं निर्दिष्टं, तद्यथा—प्रधानं कार्यमचैतन्ये सति अनेकत्वात्, यत् अचैतन्ये सत्यनेकं तत्सर्वं कार्यं, यथा घटः, यन्न कार्यं तदचैतन्ये सति अनेकं न भवति, यथात्मा, अचैतन्ये सत्यनेकं च प्रधानं तस्मात् कार्यमिति, बहुशश्च एत-

द्भेदवादिभिरुपपादितम्, इति—इह ग्रन्थविस्तरभयात् न वितानितं, यत् पतिताघातदानेन को नाम पौरुषोत्कर्ष इति, माया पुनरचैतन्येऽपि एका इत्यस्याः कारणत्वमेव न कार्यत्वमपीति सिद्धम्, ततश्च कारणस्य पूर्वभावित्वात् सर्वत्र तत्त्वाद्यध्वोपदेशे प्रथममस्या एव निर्देशः ॥ १५३ ॥

तदाह

अत एवाध्वनि प्रोक्ता
पूर्वं माया द्विधा स्थिता ।

तस्याश्च तत्त्वग्रन्थिरूपतया द्विधावस्थानमित्युक्तम्—द्विधा स्थितेति, कारणस्य हि उच्छूनेन अनुच्छूनेन च रूपेण भाव्यमिति भावः ॥

ननु समनन्तरमेवोक्तं—यन्नाम माया देवस्याव्यभिचारिणी शक्तिरिति तत् कथमसौ भेदनिरूपिणीं तत्त्वभावमियात्? नन्वत्यल्पमिदमुच्यते— यन्मायावत् पारमेश्वर्य एव शक्तयः कलादिरपि तत्त्वग्राम इति, यदभिप्रायेणैव

'शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं……………………।'

इत्याद्युद्घोष्यते, अत आह

यथा च माया देवस्य
शक्तिरभ्येति भेदिनम् ॥ १५४ ॥
तत्त्वभावं तथान्योऽपि
कलादिस्तत्त्वविस्तरः ।

एतदेवोपपादयति

निरुद्धशक्तेर्या किंचि-
त्कर्तृतोद्दलनात्मिका ॥ १५५ ॥
नाथस्य शक्तिः साधस्ता-
त्पुंसः क्षेप्त्री कलोच्यते ।

निरुद्धशक्तेरिति स्वरूपस्य गोपितत्वात्, अधस्तादिति प्राणादिप्रमातृतायां, कलाशब्दस्य च अत्र प्रवृत्तावधःप्रक्षेप एव निमित्तम् ॥ १५५ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

एवं विद्यादयोऽप्येते
धरान्ताः परमार्थतः ॥ १५६ ॥
शिवशक्तिमया एव
प्रोक्तन्यायानुसारतः ।

प्रोक्तन्यायानुसारत इति प्रोक्तं न्यायमनुसृत्ये-त्यर्थः, तेन यथा नाथस्य किंचित्कर्तृतोद्दलनात्मिका शक्तिः कलोच्यते, तथा किंचिद्वेदनात्मिका शक्तिर्वि-द्येत्यादि ॥ १५६ ॥

नन्वेवं कलादेस्तत्त्वग्रामस्य शिवशक्तिमयत्वमेव यद्य-स्ति, तत्तर्हि कस्य माया कारणं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह

तथापि यत्पृथग्भानं
कलादेरीश्वरेच्छया ॥ १५७ ॥
ततो जडत्वे कार्यत्वे
पृथक्तत्त्वस्थितौ ध्रुवम् ।
उपादानं स्मृता माया
क्वचित्तत्कार्यमेव च ॥ १५८ ॥

तथापीति — शिवशक्तिमयतायामपीत्यर्थः, ततः— ईश्वरेच्छाकृतात् पृथग्भानात्, तेन कलादेर्भेदरूपत्वात् जडत्वं ततः कार्यत्वं ततोऽपि पृथक्त्वेनावस्थानमिति, ततश्चात्र मायायाः कारणत्वं युक्तमित्युक्तम् 'उपादानं स्मृता माया' इति, क्वचिदित्यव्यक्तादौ, तत्कार्यमिति कलादि ॥ १५८ ॥

ननु पृथग्भानं नाम भागासिद्धो हेतुः, नहि पक्षीकृतस्य पृथिव्यादेरिव कलादेरपि अर्वाग्दर्शिनः प्रति तदस्ति इत्याशङ्क्याह

तथावभासचित्रं च
रूपमन्योन्यवर्जितम् ।
यद्भाति किल संकल्पे
तदस्ति घटवद्बहिः ॥ १५६ ॥

यत् किल तथा पृथगवभासेन चित्रं—जडत्वकार्यत्वादिना नानात्मकम्, अत एव परस्परापोढं रूपं स्वतन्त्रविकल्पादाववभासते तद्घटवद्बाहिरस्ति, 'नहि भातमभातं भवति' इति न्यायात् वस्तुसदेवेत्यर्थः, तेनायमत्र प्रयोगः—तन्मात्रादि तत्त्वजातं बहिरस्ति संकल्पादौ पृथग्भानात्, यत्संकल्पादौ पृथग्भवति तत् बहिरस्ति, यथा घटादि, यन्न बहिरस्ति तन्न पृथग्भाति, यथा परमात्मा, पृथग्भाति च तन्मात्रादि तत्त्वजातं, तस्माद्बहिरस्ति इति, परमात्मनश्च 'सकृद्विभातोऽयमात्मा' इत्यादौ पृथगवभासः स्थितोऽपि विद्युदुद्द्योतवत् न प्ररोहमुपगच्छेत्

'स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं........................ ।'

इत्यादिन्यायेन मूलभूतानवच्छिन्नाहंविमर्शमयत्वस्य तिरोभावाभावात्, यद्वा 'विशेषा अभिधेयाः प्रमेयत्वात् सामान्यवत्' इति न्यायेन केवलान्वय्येवायम्, न चात्र अस्तितायां साध्यायां

'नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।
धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥'

इत्याद्युक्तयुक्त्या भावाभावोभयधर्मस्य हेतोः असिद्धविरुद्धानैकान्तिकतायामहेतुत्वमिति वाच्यम्--बहिष्ठनिष्ठायाः सत्तायाः साधनात् ॥ १५६ ॥

ननु खपुष्पादेः संकल्पादौ पृथग्भानेऽपि नहि बहिरस्तिता, इत्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः? इत्याशङ्क्याह

खपुष्पाद्यास्तितां ब्रूम-
स्ततो न व्यभिचारिता ।

तत इति—खपुष्पादेरपि बहिरस्तित्वात् ॥

ननु विरुद्धमिदमभिधानं—खपुष्पादि-नास्तितायाः सर्वप्रमातृसाक्षिकत्वात्, नैतत्, इत्याह

खपुष्पं कालदिङ्मातृ-
सापेक्षं नास्तिशब्दतः ॥ १६० ॥

धरादिवत्........................ ।

नास्तीति काकाक्षिवद्योज्यम्—तेनायमत्र प्रयोगः, खपुष्पादि कालदिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वं नास्तिशब्दप्रयोगविषयत्वात्, यन्नास्तिशब्दप्रयोगविषयः तत् कालदिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वं, यथा धरादि, यन्न कालदिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वं तन्न नास्तिशब्दप्रयोगविषयो, यथा संवित्, नास्तिशब्दप्रयोगविषयश्च खपुष्पादि, तस्मात् कालदिङ्मातृसापेक्षनास्तित्वमिति, यत् पुनरिदमिदानीम् इह न वेद्मि इत्यादि संविदि कालाद्यपेक्षया नास्तित्वं व्यवह्रियते तद्व्योपाधिनिबन्धनमित्युक्तं बहुशः ॥ १६० ॥

ननु यद्येवं तत् कृतमत्यन्ताभावव्यवहारेण ? इत्याशङ्क्याह

............तथात्यन्ता-
भावोऽप्येवं विविच्यताम् ।

एवमिति-खपुष्पादिनास्तित्ववत्, तेनायमत्र प्रयोगः—अत्यन्ताभावः कालदिङ्मातृसापेक्षो—नास्तिशब्दविषयत्वात्, यन्नास्तिशब्दविषयः तत् कालदि-

ङ्मातृसापेक्षं, यथा प्रागभावादि, यन्न कालदिङ्मातृसापेक्षं तत् न नास्तिशब्दविषयो, यथा संवित्, नास्तिशब्दविषयश्च अत्यन्ताभावः, तस्मात् कालदिङ्मातृसापेक्ष इति ॥

एवं तन्मात्रादावुपपादिते तत्त्वजाते प्रसङ्गात् देहभुवनाद्यपि उपपादयति

यत्संकल्प्यं तथा तस्य
बहिर्देहोऽस्ति चेतनः ॥ १६१ ॥
चैत्रवत्सौशिवान्तं तत्
सर्वं तादृशदेहवत् ।
यस्य देहो यथा तस्य
तज्जातीयं पुरं बहिः ॥ १६२ ॥
अतः सुशिवपर्यन्ता
सिद्धा भुवनपद्धतिः ।

संकल्प्यमित्यागमतः, तथेति देहित्वेन, चेतन इति चेतनाधिष्ठितः, तादृशदेहवदिति चेतनाधिष्ठितबाह्यदेहयुक्तमित्यर्थः, यथेति शुद्धाशुद्धादिरूपः, तज्जातीयमिति तदनुरूपमित्यर्थः, इदं चात्र प्रयो-

गद्ययम् — सौशिवान्तं तत्त्वजातं चेतनाधिष्ठितबाह्य-देहयुक्तं, यथा चैत्रादि, यन्न चेतनाधिष्ठितबाह्यदेह-युक्तं तन्न प्रमाणमूलतया संकल्पविषयो, यथा घटादि, प्रमाणमूलतया संकल्पविषयश्च सौशिवान्तं तत्त्वजातं, तस्मात् चेतनाधिष्ठितबाह्यदेहयुक्तमिति । सुशिवान्ता देहिनोऽनुरूपविशिष्टभुवनयोगिनो — दे-हित्वात्, यो देही सोऽनुरूपविशिष्टभुवनयोगी, यथा पृथिवीगतः पार्थिवदेहः चैत्रादिः, यो नानुरूपविशि-ष्टभुवनयोगी स न देही, यथा परः शिवः, देहिनश्च सुशिवान्ताः तस्मादनुरूपविशिष्टभुवनयोगिन इति ॥ १६२ ॥

नन्वेवमणूनां प्रतिनियतभुवनभोगित्वमेव सिद्धं, तत्सर्वेषामेवाणूनां सर्व एवाविशेषेण भोग्यत्वादध्वा बन्धक इति विरुध्येत? इत्याशङ्क्याह

आत्मनां तत्पुरं प्राप्यं
　　देशत्वादन्यदेशवत् ॥ १६३ ॥
आत्मनामध्वभोक्तृत्वं
　　ततोऽयत्नेन सिद्ध्यति ।

सेति कार्यकारणता ॥१६६॥

नन्वाचैतन्येऽपि मायाया एकत्वात् कार्यत्वं पराकृत्य कारणत्वमेवोक्तम् । एवं कलादीनामपि वाच्यम्, आचैतन्ये सति एकत्वाविशेषात् । तत्र आचैतन्यं 'परमतमप्रतिषिद्धम् अनुमतमेव',—इति भङ्ग्याभिधायैकत्वं प्रतिक्षेप्तुमनेकत्वमुपपादयति

कलादिवसुधान्तं य-
न्मायान्तः संप्रचक्षते ॥ १६७ ॥
प्रत्यात्मभिन्नमेवैतत्
सुखदुःखादिभेदतः ॥

संप्रचक्षते इत्यग्रे ॥ १६७ ॥

ननु कलादीनां स्वरूपाभेदेऽपि सुखदुःखादिभेदे किं हीयेत,—इत्याशङ्क्याह

एकस्यामेव जगति
भोगसाधनसंहतौ ॥ १६८ ॥
सुखादीनां समं व्यक्ते-
र्भोगभेदः कुतो भवेत् ॥

पं० ४ ग० पु० भङ्ग्यानभिधायेति पाठः ।

जगतीति जनिमरणधर्मिणि अनपवर्गे,—इत्यर्थः। भोगसाधनसंहताविति कलादिक्षित्यन्तायाम् । सम-मिति युगपत्साधारणतयेति यावत् । इह कारणभेदात् कार्यभेदः,—इति तावदविवादः । तच्च प्रत्यात्मं कला-दिवसुधान्तं भोगसाधनं चेदभिन्नं तत् कुतस्त्योऽयं सुखादिभोगस्य भेदः,—इति ॥१६८॥

नन्वसौ कर्मभेदाद्भविष्यति, सुखादीनां कर्म निमित्तं, तच्च प्रत्यात्मभिन्नमित्याशङ्क्याह

न चासौ कर्मभेदेन
　　तस्यैवानुपपत्तितः ॥१६६॥

तस्यैवेति कर्मभेदस्य । एवं हि आत्मनां भेदेऽपि कलादिक्षित्यन्ता भोगसंहृतिरेकैव,—इत्युक्तम् । तच्चा-नादित्वात् संसारस्य युगपदेव सा सर्वैरात्मभिः संबद्धा,—इत्यर्थसिद्धम् । सा च तथा संबद्धा सती सममेव सर्वैरात्मभिः कर्मणि प्रयुज्यते,—इत्यविशेषेण सर्वान् प्रति कर्माददाना कथं कर्मभेदं विदध्यात्; ततश्चात्मनां भेदेऽपि न कर्मणो भेदः,—इति तत् कार्यतोऽपि सुखादीनां भेदो नास्ति ॥१६६॥

एवं कलादिक्षित्यन्ता भोगसाधनसंहतिः प्रत्यात्मभिन्नैव येन सुखदुःखादिभेदो भवेत्, तदाह

तस्मात् कलादिको वर्गो
भिन्न एव कदाचन ।
ऐक्यमेतीश्वरेच्छातो
नृत्तगीतादिवादने ॥१७०॥

यत् भोगकारिकाः

'वसुधादिकलाप्रान्ता भोगसाधनसंहतिः ।
नियता प्रति भोक्तारं परिज्ञेया मनीषिभिः ॥
अन्यथा हि सुखादीनां दृष्टो भेदो न युज्यते ।
योक्ष्यते कर्मणो भेदान्न भेदे यदि योक्ष्यते ॥
संबद्धा युगपत् सा तु कुर्वती कर्म कर्तृभिः ।
कथं भिन्नानि कर्माणि कर्तृभेदात् करिष्यति ॥'

इति । अयं चात्र प्रयोगः । कलादितत्त्वजातं प्रत्यात्मभिन्नं सुखदुःखादिभेदित्वात्, यत् सुखदुःखादिभेदि तत् प्रत्यात्मभिन्नं, यथा देहादि, यन्न प्रत्यात्मभिन्नं तन्न सुखदुःखादिभेदि यथा माया, सुखदुःखादिभेदि च कलादितत्त्वजातं तस्मात्प्रत्यात्मभिन्नमिति ॥

पं० ११ क० पु० भेदान्नभेदो यदि योज्यते इति पाठः ।

नन्वेवमात्मभेदात् कलादीनामपि भेदः,–इत्युक्तम्, इह च आत्मभेद एव न तात्त्विकः,–इति कथमेषामपि असौ स्यात्,–इति चेत् बाढमित्याह 'कदाचन । ऐक्यमेतीश्वरेच्छातो नृत्तगीतादिवादने' । ऐक्यमेतीति तावत्यंशे भेदविगलनात्; यद्यपि सर्वेषां प्रमातॄणां प्रमेयानां च एकचित्तत्त्वमयत्वमेव सतत्त्वं, तथापि मायाशक्तिसमुल्लासितोऽयं दृढनिरूढो भेदावभासो वर्तते; तत्रापि तु प्रतिप्रसवभङ्ग्या क्वचिदंशे स्पष्टमेषामैक्यं चकास्ति, सर्वत्रैवं किं न स्यादित्युक्तम् 'ईश्वरेच्छातः' इति ॥१७०॥

अत एव शिवाद्वयमयत्वादेषां शुद्धत्वमपि संभवेदित्याह

एषां कलादितत्त्वानां
　सर्वेषामपि भाविनाम् ।
शुद्धत्वमस्ति तेषां ये
　शक्तिपातपवित्रिताः ॥१७१॥

पं० ४ ख० पु० एतावतीति पाठः ।

पं० ६ क० पु० चित्त्वेति पाठः ।

पं० ९ क० पु० स्पष्टमेतेषामिति पाठः ।

भाविनामिति वक्ष्यमाणत्वात् कलादीनाम् ।
शुद्धत्वं कस्यास्ति इत्युक्तं तेषामिति । ते च के इत्युक्तं 'ये शक्तिपातपवित्रिताः' इति ॥१७१॥

ननु कलादीनां भोगसाधनत्वाविशेषात् शुद्ध्यशुद्ध्योः को भेदः,—इत्याशङ्क्याह

कला हि शुद्धा तत्तादृक्
कर्मत्वं संप्रसूयते ।
मितमप्याशु येनास्मात्
संसारादेष मुच्यते ॥१७२॥

तादृगिति परमेश्वरार्चनध्यानादिविषयम् ॥१७२॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

रागविद्याकालयति-
प्रकृत्यक्षार्थसंचयः ।
इत्थं शुद्ध इति प्रोच्य
गुरुर्मानस्तुतौ विभुः ॥१७३॥

इत्थमिति कलावत् । तेन रागो भगवत्येवाभिष्वङ्गं संप्रसूयते, विद्यापि तद्विषयमेव विवेकम्,

---

पं० १७ क० पु० विशेषयामिति पाठः ।

कालश्च तदुपदेशादिविषयमेव कलनम्, नियतिश्च तदाराधनादावेव नियमनम्, एवमन्यत् स्वयमभ्यूह्यम्। न चैतदस्मदुपज्ञमेवेत्याह इतीत्यादि । 'गुरुः' श्रीविद्याधिपतिः 'मानस्तुतौ' प्रमाणस्तोत्रे ॥१७३॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

एवमेषा कलादीना-
मुत्पत्तिः प्रविविच्यते ।

तदाह

मायातत्त्वात् कला जाता
किंचित्कर्तृत्वलक्षणा ॥१७४॥

तदुक्तम्

'असूत सा कलातत्त्वं यद्योगादभवत् पुमान् ।
जातकर्तृत्वसामर्थ्यो .... ॥' (मा०१।२७)

इति ॥१७४॥

नन्वात्मा स्वत एव ज्ञाता कर्ता चेत्युक्तं, तदस्य कलया किंचित्कर्तृत्वं जन्यते,—इति किमेतदित्याशङ्क्याह

पं० १ क० पु० विशिष्टविषयमिति पाठः ।

माया हि चिन्मयाद्भेदं
शिवाद्विदधती पशोः ।
सुषुप्ततामिवाधत्ते
तत एव ह्यदृक्क्रियः ॥१७५॥

चिन्मयात् शिवाद्भेदं विदधतीति स्वरूपं गोपयन्तीत्यर्थः । अत एवास्याचिन्मयत्वात् मूर्छितप्रायतामाविष्कुर्यादित्युक्तं 'सुषुप्ततामिवाधत्ते' इति । तत एवेति सुषुप्तताधानात् 'अदृक्क्रियः' इति तिरोहितपूर्णज्ञानक्रिय इत्यर्थः ॥ १७५ ॥

नन्वेवं जडमेव जगत् स्यात् तदपि वा न स्यात्, दृक्शक्तितिरोभावेन तथात्वाप्रथनात्; तदेतदाशङ्क्याह

कला हि किंचित्कर्तृत्वं
सूते स्वालिङ्गनादणोः ।
तस्याश्चाप्यणुनान्योन्यं
ह्यञ्जने सा प्रसूयते ॥१७६॥

नन्वणोः कलालिङ्गनमस्तु, अन्यथा ह्यस्य किं-

पं० १७ क० पु० श्लिष्टितत्वमिति पाठः ।

च्चित्कर्तृत्वं नोदियात्, अणवालिङ्गनेन पुनरस्याः कोऽर्थः,—इत्याशङ्क्योक्तम् अन्योन्यमित्यादि। 'अञ्जनं संश्लेषः ॥ १७६ ॥

एतदेव निदर्शनद्वारेणोपपादयति

सद्योनिर्वाणदीक्षोत्थ-
पुंविश्लेषे हि सा सती ।
श्लिष्यन्त्यपि च नो सूते
तथापि स्वफलं क्वचित् ॥१७७ ॥

यतः सा कला संश्लिष्यन्त्यपि सती, सद्योनिर्वाणदीक्षायां कलात ऊर्ध्वं नियोजनात् पुंसि विश्लेषिते तथापि दीक्षान्तरवत् संस्कारमात्रेणापि क्वचिदपि अणौ किंचित्कर्तृत्वाद्यात्मकं स्वफलं 'नो सूते' न जनयतीत्यर्थः ॥ १७७ ॥

ननु कला स्वशक्त्यैव कार्यं जनयेदिति किमस्याः पुंश्लेषेणेत्याशङ्कां निदर्शनदृशा उपशमयति

उच्छूनतेव प्रथमा
सूक्ष्माङ्कुरकलेव च ।

पं० ४ क० पु० दीक्षोक्तेति पाठः ।

बीजस्याम्ब्वग्निमृत्कम्बु-
तुषयोगात् प्रसूतिकृत् ॥१७८॥

यथा बीजस्य प्रथमावस्थात्मिकोच्छूनता, तदनु सूक्ष्मो वाङ्कुरांशो जलादियोगादेव स्वकार्यं कुर्यात्, तथा मायाकार्यं कलादि पुंयोग एवेति युक्तमुक्तं 'पुंविश्लेषे कला स्वं फलं च संप्रसूयते' इति। अग्नीति तेजोमात्रमत्र विवक्षितम् ॥ १७८ ॥

ननु तन्तुसंयोगजनिते पटे यथैकोऽपि तन्तुरनुपादानं न स्यात्, तथा

'तद्वन्मायाणुसंयोगाद्व्यज्यते चेतना कला।' (मतङ्ग ९।१५)

इत्याद्युक्त्या मायाणुसंयोगजायाः कलाया मायोपादानकारणं न त्वणुरिति कथं निश्चिनुमः,—इत्याशङ्क्याह

कला मायाणुसंयोग-
जाप्येषा निर्विकारकम्।
नाणुं कुर्यादुपादानं
किंतु मायां विकारिणीम् ॥१७९॥

नाणुमुपादानं कुर्यादिति अणुरस्या उपादान-

कारणं न भवेदित्यर्थः । अत्र हेतुः—निर्विकारकामिति । उपादानकारणं हि स्वरूपविकारमासाद्य कार्यानुगामित्वेन वर्तते, यथा घटादौ मृत् नैवमस्याः, तस्य चिदेकरूपतया नित्यत्वात् ; अतश्चोभयसंयोगजत्वेऽपि अस्या मायैवोपादानकारणमित्युक्तम् 'किंतु मायां विकारिणीम्' इति, तत्तद्वृत्तिपरिणामभेदभिन्नामित्यर्थः ॥ १७९ ॥

ननु मा भूत् कलाया निर्विकारत्वादणुरुपादानकारणं, मायैवेति तु कुतोऽयं नियमः; संयुक्तानां हि मलमायाकर्मणां संसारकारणत्वमित्युक्तं; तदेतदाशशङ्क्याह

मलश्चावारको माया
भावोपादानकारणम् ।
कर्म स्यात् सहकार्येव
सुखदुःखोद्भवं प्रति ॥१८०॥

एषां हि समानेऽपि संसारकारणत्वे प्रतिनियतकार्यकारित्वं, यन्मलस्य ज्ञानक्रियावरणमेव कार्यम्; अतश्चैतावतैव उपक्षीणसामर्थ्योऽयं कथमिव किंचि-

त्कर्तृत्वोत्तेजनामयीं तद्विरुद्धां कलामपि जनयेत् । सुखादीनां च वैषयिकत्वेन सत्त्वादिगुणमयस्त्रक्चन्दनाद्युपादानकानां सहकारितयैव कर्म निमित्तम्; अतश्च पारिशेष्यात् कलादिक्षित्यन्तानां भावानामुपादानकारणं मायेति विभागः ॥१८०॥

एवमावारकतया मलेन संच्छन्नचैतन्यस्य अणोः किंचिज्ज्ञत्वकर्तृत्वसमुद्बलननिमित्तेन केनाचिद्भाव्यं, तच्च न तावत् कर्म, तस्य भोगोत्पत्तावेव परिदृष्टशक्तित्वात्; अतश्च पारिशेष्यात् कलैवेत्याह

अतः संच्छन्नचैतन्य-
समुद्बलनकार्यकृत् ।
कलैवानन्तनाथस्य
शक्त्या संप्रेरिता जडा ॥१८१॥

'चैतन्यम्' इति चितिक्रियाकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु जडा च कला चैतन्यं चोपोद्बलयतीति विप्रतिषिद्धमेतत्,—इत्याशङ्क्योक्तम् 'अनन्तनाथस्य शक्त्या संप्रेरिता' इति ॥१८१॥

पं० १० ख० ग० पु० संच्छिन्नेति पाठः ।

ननु यद्येवं तदीशशक्तिरेव एतत् समुद्बलयतु, किं कलयेत्याशङ्क्याह

न चेशशक्तिरेवास्य
चैतन्यं बलयिष्यति ।
तदुपोद्बलितं तद्धि
न किंचित्कर्तृतां व्रजेत् ॥१८२॥

एकेन तच्छब्देन ईशशक्तिः परामृष्टा, अन्येन चैतन्यम् । इह यदि नाम मुक्ताणूनामिव बद्धाणूनामपि परमेश्वरः कलादिनिरपेक्षतया स्वशक्त्यैव कर्तृत्वादि उपोद्बलयेत्, तत् सर्वदा सर्वत्र च स्यादित्युक्तं 'न किञ्चित्कर्तृतां व्रजेत्' इति । यदाहुः

'पाशं विना न शंभुर्व्यञ्जयति यतो न सर्वविषयं तत् ।
न च विगताञ्जनसङ्गं मुक्ताणुगकर्तृशक्तिमिव ॥'

इति ॥१८२॥

ननु भोगे कर्तव्ये पुंसः कर्तृत्वम्,—इति नास्ति विप्रतिपत्तिः; कला पुनः कतरत् कारकम्,—इति नैव जानीमः । न तावत् कर्म चैतन्योपोद्बलकारितया

पं० ३ ख० ग० पु० एषेति पाठः ।

भुजिक्रियां प्रत्यविषयत्वात्, नापि करणं, तद्धि कर्तृप्रयोज्यं भवति; इदं पुनः कर्तुरपि प्रयोजकम्,—इति कथं विद्यादिवत् करणतामियात् । तत्रास्याः कारकान्तरवत् कर्तृत्वं दूरापेतम्,—इत्यभिप्रेत्य करणत्वमेवाशङ्क्य दूषयति

सेयं कला न करणं
मुख्यं विद्यादिकं यथा ।
पुंसि कर्तरि सा कर्त्री
प्रयोजकतया यतः ॥ १८३ ॥

मुख्यमिति बुद्ध्याद्यन्तःकरणापेक्षया परमित्यर्थः ।

'करणेन येन भोग्यं
करोति पुरुषः प्रचोद्य महदादीन् ।
भोग्ये भोगं च पुनः
सा विद्या तत्र परं करणम् ॥'

इति । 'पुंसि कर्तरि' इति विषये, प्रयोज्यनिष्ठो हि प्रयोजकव्यापारः । एवं च उभयोरपि कर्तृत्वे प्रयोजकव्यापारविशिष्टः प्रयोज्य एव पुमान् साक्षात् क्रियां प्रति स्वातन्त्र्ययोगात् प्रधानभूतः कर्तेति । तदुक्तम्

'कर्तृशक्तिं व्यनक्त्यस्य कला सातः प्रयोजिका ।
ततः कलासमायुक्तो भोगेऽणुः कर्तृकारकम् ॥'

इति ॥१८३॥

एवं पुंस्कलयोः प्रयोज्यप्रयोजकतया

'इत्येतदुभयं विप्र संभूयानन्यवत् स्थितम् ।
भोगक्रियाविधौ जन्तोर्निजगुः कर्तृकारकम् ॥'

इत्याद्युक्त्या एककर्तृकारकीभूतत्वेनालक्ष्यान्तरत्वेऽपि भगवदनुग्रहात् कस्यचित् यदानयोर्विवेकज्ञानं जायते, तदासौ मायापुंविवेकः सर्वकर्मक्षयात् विज्ञानाकलता च भवेद्येनायं पुमान् मायाधो न संसरेदिति तदाह

अलक्ष्यान्तरयोरित्थं
यदा पुंस्कलयोर्भवेत् ।
मायागर्भेशशक्त्यादे-
रन्तरज्ञानमान्तरम् ॥ १८४ ॥
तदा मायापुंविवेकः
सर्वकर्मक्षयाद्भवेत् ।

पं० २ क० पु० कारणमिति पाठः ।

विज्ञानाकलता माया-

धस्तान्नो यात्यधः पुमान् ॥१८५॥

मायागर्भेशोऽनन्तः । शक्त्यादीति आदिशब्दात् तदुपदिष्टं ज्ञानादि । तदुक्तम्

'किंतु कारणवक्त्राब्जसमुद्भूतेन सुव्रत ।
ज्ञानचक्षुःप्रदीपेन सम्यगालोक्य सादरम् ॥
अयं पुमानियं चैषां कला दोषालया शुभा ।
अनयोरन्तरं ज्ञात्वा स्वस्थो निर्वात्यसंशयः ॥'

इति । आन्तरमिति प्रकृतिपुरुषविवेकापेक्षया अन्तरङ्गमित्यर्थः ॥ १८५ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानादेव सर्वकर्मक्षयः सिद्धः,—इति किं मायापुंविवेकेनेत्याशङ्क्याह

धीपुंविवेके विज्ञाते

प्रधानपुरुषान्तरे ।

अपि न क्षीणकर्मा स्यात्

कलायां तद्धि संभवेत् ॥१८६॥

'धीपुंविवेके' इति तद्रूपे प्रधानपुरुषविवेके इत्यर्थः । बुद्धिद्वारेण हि प्रकृतेः पुरुषस्य चाविवेको विवेको

पं० १३ क० ख० ग० पु० ज्ञाते चेति पाठः ।

वा भवेत् । तत्र प्रतिसंक्रान्तायाश्चिच्छायायाः कर्तृत्वाभिमानो हि अविवेकः; तस्यामेव विगलितविषयवृत्तिपरिणामरूपत्वात् निष्कम्पदीपशिखाप्रख्यायाश्चित एवाकर्तृत्वाभिमानो विवेकः,—इति । एवं मायाया अपि कलाद्वारक एव पुंसो विवेकः,—इत्युक्तम् । अपिर्भिन्नक्रमः, तेन विज्ञातेऽपीत्यर्थः । कलायामिति सत्यां, कलैव हि किंचित्कर्तृत्वाभिव्यञ्जनात् कर्मणः साक्षात् निमित्तमिति । उक्तं च

'गुणतत्त्वोर्ध्वभोग्यस्य कर्मणोऽनुपलम्भतः ।
कैवल्यमपि सांख्यानां नैव युक्तमसंक्षयात् ॥'

इति ॥ १८६ ॥

एवं प्रकृतिपुरुषाविवेके प्रकृत्यन्तं पुंसः कर्मक्षयो भवेत्, कलापुंविवेके तु मायान्तं, येनास्य तदधःसंसरणं न स्यात्, तदाह

अतः सांख्यदृशा सिद्धः
प्रधानाधो न संसरेत् ।
कलापुंसोर्विवेके तु
मायाधो नैव गच्छति ॥१८७॥

पं० १ ख० ग० पु० चिच्छक्तेरिति पाठः ।

सांख्यदृशेति सांख्यदर्शनवत् प्रकृतिपुरुषविवेके- नेत्यर्थः । स चास्मद्दर्शनोक्तप्रकृत्यादिधारणाक्रमेण सिद्धः,—इत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा हि अस्य पुनरपि तदधःसंसरणं स्यात् । यदुक्तं प्राक्

'सांख्यवेदादिसंसिद्धाञ् श्रीकण्ठस्तदहर्मुखे ।
सृजत्येव पुनस्तेन न सम्यक् मुक्तिरीदृशी ॥'(त० ६।१४८)

इति ॥ १८७ ॥

ननु यद्येवं तन्मायोर्ध्वं पुनः कदा गच्छेत्,—इत्याशङ्क्याह

मलाद्विविक्तमात्मानं
पश्यंस्तु शिवतां व्रजेत् ।

ननु त्रिविधेऽपि विवेकदर्शने द्रष्टा तावद्वाच्यं, स च शुद्धबोधस्वभाव एवेति कथं कस्यचित् कदाचिदेव एतद्भवेत्,—इत्याशङ्क्याह

सर्वत्र चैश्वरः शक्ति-
पातोऽत्र सहकारणम् ॥१८८॥

ननु अत्र शक्तिपातश्चेदविशिष्टः, तत् विवेकत्रयात्मनि तत्कार्येऽयं कुतस्त्यो विशेषः,—इत्याशङ्क्याह

पं० १० क० ख० पु० विमुक्तमिति पाठः ग० पु० विभक्तमिति पाठः ।

मायागर्भाधिकारीयो
द्वयोरन्त्ये तु निर्मलः ।

मायागर्भाधिकारिणोऽनन्तादेः । द्वयोरिति प्रकृतिमायाविवेकयोः; अत एव नात्र मोक्षपर्यन्तत्वम् । 'अन्त्य' इति मलाविवेके, 'निर्मल' इति मोक्षपर्यन्तवृत्तित्वात् ॥

नन्वियं मायैवास्तु किमस्यास्ततोऽन्यत्वेनेत्याशङ्क्याह

सेयं कला कार्यभेदा-
दन्यैव ह्यनुमीयते ॥१८६ ॥
अन्यथैकं भवेद्विश्वं
कार्यायेत्यन्यनिह्नवः ।

कार्यभेदादिति; माया हि अणोर्मूर्छितप्रायतां विदध्यात्, इयं पुनः किंचित्कर्तृतामिति । अन्यैवेति अर्थान्मायातः । अन्यथेत्यादिनात्र व्यतिरेकः । एकमिति मायातत्त्वं; ततश्च तस्मादेव किंचित्कर्तृत्वादीनि विश्वानि कार्याणि जायेरन्,—इत्यन्यस्य स्थित-

स्यापि निखिलस्य विद्यादेस्तत्त्वजातस्यापह्नवः प्रसजेदित्युक्तम् 'इत्यन्यनिह्नवः' इति ॥१८६॥

ननु कलायाः श्रीमतङ्गादौ किंचित्कर्तृताधायकत्वमुक्तं, तथा च तत्र

'ईषदुन्मीलितात्मानः कलया विद्धमूर्तयः ।
प्रस्पन्दमानास्तरलाः प्रयान्त्युच्छूनतां मुने ॥' (म० ९। ९)

इत्याद्यस्ति । श्रीपूर्वशास्त्रे पुनः सामान्येन कर्तृताधायकत्वमेव । यदुक्तं तत्र

'....................तद्योगादभवत् पुमान् ।
जातकर्तृत्वसामर्थ्यो..........................॥' (मा० १। २७)

इति । इह च तदधिकारेणैव तत्त्वक्रमनिरूपणं प्रक्रान्तम्,—इति कथमिव अस्यास्तद्विरुद्धं किंचित्कर्तृधायकत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

इति मतङ्गशास्त्रादौ
या प्रोक्ता सा कला स्वयम् ॥१९०॥
किंचिद्रूपतयाक्षिप्य
कर्तृत्वमिति भङ्गितः ।

पं० १ क० ग० पु० प्रयान्ति न्यूनतामिवेति पाठः ।

'इति' उक्तेन किंचित्कर्तृत्वाधायकत्वात्मना प्रकारेण श्रीमतङ्गशास्त्रादौ या कला प्रोक्ता, सा पुंसि पूर्णकर्तृतानुपपत्तेः स्वसामर्थ्यादेव किंचिद्रूपत्वमाक्षिप्य कर्तृत्वमिति सामान्यरूपया भङ्ग्या अर्थादिह श्रीपूर्वशास्त्रे प्रोक्ता,—इति वाक्यार्थः । आदिशब्दात् मृगेन्द्रादौ । तदुक्तं तत्र

'कर्तृशक्तिरणोर्नित्या विभ्वी चेश्वरशक्तिवत् ।
तमश्छन्नतयार्थेषु नाभाति निरवग्रहा ॥
तदनुग्राहकं तत्त्वं कलाख्यं तैजसं हरः ।
माया विक्षोभ्य कुरुते प्रवृत्त्यङ्गं परं हि तत् ॥
तेन प्रदीपकल्पेन तदा स्वच्छचितेरणोः ।
प्रकाशयत्येकदेशं विदार्य तिमिरं घनम् ॥
कलयत्येष यो धातुः संख्याने प्रेरणे च सः ।
प्रोत्सारणं प्रेरणे सा कुर्वती तमसा कला ॥
इत्येतदुभयं विप्र संभूयानन्यवत् स्थितम् ।
भोगक्रियाविधौ जन्तोर्निजगुः कर्तृकारकम् ॥'

इति ॥१९०॥

ननु किंचिद्रूपविशिष्टमपि कर्तृत्वं कथमज्ञस्य भवेत्,—इत्याशङ्क्य किंचिज्ज्ञेयत्वाधायिनस्तत्त्वान्तरस्यापि उत्पत्तिं प्रतिजानीते

किंचिद्रूपविशिष्टं यत्
कर्तृत्वं तत्कथं भवेत् ॥१६१॥
अज्ञस्येति ततः सूते
किंचिज्ज्ञत्वात्मिकां विदम् ।

'ततः' इति प्रकृतत्वात् कला । तदुक्तम्

'ज्ञानं विना न कर्तृत्वं कस्यचिद्दृश्यते यतः ।
अतः कलातः संजातमविद्यारूपमग्रथम् ॥'

इति । किञ्चिज्ज्ञत्वेऽपि पूर्णेन हि ज्ञत्वेन पूर्णमेव कर्तृत्वं व्याप्तमिति भावः ॥१६१॥

ननु आत्मनः सांख्यैः कर्तृत्वं नाभ्युपेयते,—इति तदुपपादकं कलातत्त्वं यदुक्तं तदास्तां; ज्ञत्वं पुनरस्य बुद्ध्यादिद्वारेण तैरुपपादितम्,—इति किमनेनेत्याशङ्क्याह

बुद्धिं पश्यति सा विद्या
बुद्धिदर्पणचारिणः ॥१६२॥
सुखादीन् प्रत्ययान् मोह-
प्रभृतीन् कार्यकारणे ।
कर्मजालं च तत्रस्थं
विविनक्ति निजात्मना ॥१६३॥

मोहशब्देनात्र तमोऽपि उपलक्ष्यते । तेन तमोमोहप्रभृतीन् विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यान् पञ्चाशत्प्रत्ययानित्यर्थः । यदुक्तम्

'तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः ।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥' (विष्णु पु० १।५।५)

इति । करणमेव कारणं, तेन कार्यकारणे भूतेन्द्रियाणि 'विविनक्ति' इति इदं सुखं न दुःखमोहावित्याद्यात्मना विवेकेन जानातीत्यर्थः । अत एव निजात्मना अन्यव्यावृत्तेन प्रातिस्विकेन रूपेणेत्युक्तं । तदुक्तम्

'विद्या विवेचयत्यस्य कर्म तत्कार्यकारणे ।' (मा० १। २८)

इति ॥१६३॥

ननु पुंसस्तत्तत्प्रत्ययविशिष्टायां बुद्धौ वेद्यायामस्तु नाम विद्या करणं, विषयोपलब्धौ पुनरस्यानया कोऽर्थः, तत्र हि बुद्धिरेव तथास्तीत्याशङ्क्याह

बुद्धिस्तु गुणसंकीर्णा
विवेकेन कथं सुखम् ।

पं० १४ क० पु० अस्या अनयेति पाठः ।

दुःखं मोहात्मकं वापि
विषयं दर्शयेदपि ॥१६४॥

गुणसंकीर्णेत्यनेन तन्नान्तरीयकं जाड्यमपि अस्या उक्तम् । उक्तं च

'त्रैगुण्यात्मा विवेकेन शक्ता दर्शयितुं नहि ।
विषयाकारमात्मानमविविक्ता यतः स्वयम् ॥'

इति ॥१६४॥

ननु सांख्यमतमजानानैरिव भवद्भिरेतदुक्तं—यद्-गुणसंकीर्णत्वात् बुद्धिः सुखाद्यात्मकं विषयं विवेकेन कथं दर्शयेदिति; ते हि वरणात्मना तमसा सर्वतः समावृतमपि रजसा शनैस्तदपसारणात् क्वचिदेव प्रवर्तितं सदाविशेषेण प्रकाशकमपि सत्त्वं क्रमेण नियतं सुखादि प्रकाशयेत्,—इति त्रिगुणैव बुद्धिः क्रमेण सुखाद्यात्मनो विषयस्य विवेकेन प्रदर्शिका,—इत्यभ्युपाजग्मुः । सत्यं, सुखाद्यात्मकं विषयं बुद्धि-र्दर्पणवदेव दर्शयेत्; किंतु गुणसंकीर्णत्वात् न विवे-केनेत्यभिदध्मः । बुद्धिर्हि त्रिगुणत्वेऽपि नीलादिवै-लक्षण्येण सत्त्वभागस्योद्रेकात् प्रतिसंक्रान्तमपि

पं० ५ ख० पु० रसा—इति पाठः क० पु० शक्स्येति पाठः ।

कथं दुःखादि विविक्ततयाध्यवस्येत्; नहि तदानीं दुःखादेरपि दर्शनं येन ततो विवेकेन सुखादेरध्यवसायः स्यात् । न च दर्शनमात्रमेव विषयसंवेदनं येन भवेदपि विवेकः; तस्य हि अध्यवसायो जीवितम् । यदुक्तम्

'प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम् (सां० ५ का०) ।'

इति । न चेयं पूर्वदृष्टात् दुःखादेरस्य विवेकं कर्तुं शक्नुयात् जाड्यादेव अनुसंधातुमशक्यत्वात्; तस्मात् स्वच्छायां बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तस्यापि सुखादेः केनचिद्विवेकेन भाव्यं, तच्च परं कारणं विद्याख्यम्,— इत्युक्तमेव । तदाह

स्वच्छायां धियि संक्राम-
　न्भावः संवेद्यतां कथम् ।
तया विनैति साप्यन्य-
　त्कारणं पुंसि कर्तरि ॥ १९५ ॥

संवेद्यतामिति विवेकेनाध्यवसेयतामित्यर्थः । तयेति विद्यया । सापीति बुद्ध्यपेक्षया । कर्तरीति विषयाध्यवसाये ॥ १९५ ॥

ननु बुद्धिरुभयतो निर्मलदर्पणप्रख्येति तस्या एकतः पुंश्छाया प्रतिसंक्रामेत्, यद्वशादियं चेतनायमाना सत्यन्यतः प्रतिसंक्रान्तं भावजातमध्यवस्येत्,—इति किं विद्याख्येन करणान्तरेण भाव्यम्, तदाह

ननु चोभयतः शुभ्रा-
दर्शदर्शीयधीगतात् ।
पुंस्प्रकाशाद्भाति भावः

एतदेव परिहरति

मैवं तत्प्रतिबिम्बनम् ॥ १९६ ॥
जडमेव हि मुख्योऽथ
पुंस्प्रकाशोऽस्य भासनम् ।
बहिःस्थस्यैव तस्यास्तु
बुद्धेः किंकल्पना कृता ॥ १९७ ॥

इह जडत्वात् बुद्धेः स्वयं विषयप्रकाशनं तावन्नोचितम्,—इत्युक्तम्—प्रतिसंक्रान्तेऽपि पुंस्प्रकाशे जाड्यमस्या न निवर्तते, प्रतिबिम्बस्य निजाधिकरणैकयोगक्षेमत्वमेव भवेदित्युपपादितमेव प्राक् । बहिर्हि

दर्पणादौ प्रतिबिम्बितश्चेतनोऽपि चैत्रादिर्दर्पणस्य मा नाम चैतन्यमाधात्, प्रत्युत तत्र स्वयमचेतनवन्न किंचिदपि कर्तुं प्रभवेत् । एवं जडायां बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तोऽपि पुंस्प्रकाशस्तदेकयोगक्षेमत्वात् जाड्यमेवासादयेत्,—इति कथं सोऽपि विषयप्रकाशनकुशलः स्यात् । अथ स्वयमेवासौ विषयस्य प्रकाशकोऽस्तु इत्युक्तं 'मुख्योऽथ पुंस्प्रकाशोऽस्य भासनम्' इति; एवं तर्हि विषयस्यापि साक्षात् बाह्यस्यैव प्रकाशनमस्तु, किमन्तरालपरिकल्पितेन बुद्धितत्त्वेन,—इत्युक्तं 'बुद्धेः किं कल्पना कृता' इति ॥१९७॥

एवं हि मुख्यमात्मप्रकाशमपेक्ष्य तदतिरिक्तं न किंचिदपि प्रकाशेत,—इति सर्वं प्रकाश एवेत्यभेद एव सर्वतः परिस्फुरेत्,—इति ग्राह्यग्राहकभावाद्यात्मा सकलोऽयं भेदव्यवहारः समाप्तः; स एव चेह विचारयितुं प्रक्रान्तः,—इति प्रतिज्ञातार्थविरुद्धमिदमभिधानं भवेदित्याह

अभेदभूमिरेषा च
　　भेदश्चेह विचार्यते ।

एवं पर एव प्रकाशः स्वस्वातन्त्र्यात् स्वं रूपं गोपयित्वा यदा संकुचितात्मतामवभासयति, तदा सकल एवायं भेदव्यवहारः समुल्लसेत्, येनायं पुमान् इन्द्रियप्रणालिकया बुद्धौ प्रतिसंक्रान्तं सुखदुःखाद्यात्मकं विषयं विद्यया परस्परवैविक्त्येन जानाति,—इति बुद्ध्यादिकल्पने न कश्चिद्दोषः; तदाह

तस्माद्बुद्धिगतो भावो
विद्याकरणगोचरः ॥१९८॥

ननु विद्याख्यस्य करणस्य वेद्य एव भावो गोचरः, स च बाह्य एव इति कथमेवमुक्तमित्याशङ्क्याह

भावानां प्रतिबिम्बं च
वेद्यं धीकल्पना ततः ।
साक्षात्तद्वेदने ह्युक्त एव दोषः ॥

ननु एवमणोः किंचिज्ज्ञत्वोत्पत्त्या किंचित्कर्तृत्वं तावदुपपादितम्; तदत्र समानेऽपि किंचित्त्वे कस्मादिदमेव किञ्चिज्जानाति करोति च,—इत्याशङ्क्य तदुपपादकं रागतत्त्वं तावदाह

पं० ४ क० पु० परस्परभावेति पाठः ।

पं० ६ क० पु० इत्याहेति पाठः ।

किंचित्तु कुरुते तस्मा-
न्नूनमस्त्यपरं तु तत् ॥१९९॥
रागतत्त्वमिति प्रोक्तं
यत्तत्रैवोपरञ्जकम् ।

कलाविद्ययोर्हि किंचित्त्वमपूर्णत्वमात्राभिधायि,—इत्युक्तम्; इदं पुनस्तथात्वेऽपि प्रतिनियतवस्तुपर्यवसायि,—इत्यवश्यमत्रास्य केनाचिदपरेण निमित्तेन भाव्यं, यद्वशात् तत्रैव अणोरासङ्गो भवेत् । किंच तदित्युक्तं 'तत्तु रागतत्त्वमिति प्रोक्तम्' इति । उक्तं च

'रागोऽनुरञ्जयत्येनं स्वभोगेष्वशुचिष्वपि ।' (मा० १ । २८)

इति ॥ १९९ ॥

नन्ववैराग्यलक्षणो बुद्धिधर्मोऽत्र सांख्यैर्निमित्तमुक्तम्,—इति किमनेनान्येन रागतत्त्वेनेत्याशङ्क्याह

न चावैराग्यमात्रं त-
त्तत्राप्यासक्तिवृत्तितः ॥२००॥
विरक्तावपि तृप्तस्य
सूक्ष्मरागव्यवस्थितेः ।

पं० १६ क० सक्तेति पाठः ।

तादिति रागतत्त्वम् । तत्रापीति अवैराग्ये । एवमवैराग्यासङ्गेऽपि एतदेव निमित्तमिति भावः । कस्यचिच्च निवृत्तविषयाकाङ्क्षस्य अवैराग्याभावेऽपि सूक्ष्मेक्षिकया भिष्वङ्गो भवत्येव 'किंचिन्मे भूयात्' इति प्रतिपत्तेराविरहात्; तद्रागतत्त्वस्यैव अयं महिमा—यद्बुद्धावैराग्यादीनां सर्वेषामेव धर्माणां बहिष्पर्यन्ततया विशेषेणोल्लास—इति । तदुक्तम्

> 'धर्मादयोऽप्यभिष्वङ्गवासनाया एव पल्लवाः इति समस्तोऽयं रागवर्गः; ते तु विशेषोल्लासात्मनो बुद्धिधर्मत्वेन गणिताः ।'

इति । एवं द्वेषोऽप्यस्यैव प्रसरः । तत्रापि अनिष्टप्रहानादावभिष्वङ्गस्यैव संभवात्; तस्माद्यत्र क्वचनोपादेये हेये वा 'किंचिन्मे भूयात्' इति सामान्येनाभिष्वङ्गमात्रं रागतत्त्वमन्यस्तु पुनः तस्यैव प्रपञ्चः,—इति प्राङ्निरूपितप्रायमित्यलं बहुना ॥२००॥

नन्वणोः कलया किंचिद्रूपतां, विद्यया विविक्तविषयतां, रागेण नियतवस्तुपर्यवसायितां च नीतं कर्तृत्वं 'अकरवं करोमि करिष्यामि' इति प्रतीत्यन्य-

---

पं० १२ क० पु० वैयर्थ्यादिति पाठः ।

थानुपपत्त्या कालेनापि कलितम्,–इति तदुपपादकं कालतत्त्वमप्याह

कालस्तुट्यादिभिश्चैतत्
कर्तृत्वं कलयत्यतः ॥२०१॥
कार्यावच्छेदि कर्तृत्वं
कालोऽवश्यं कलिष्यति ।

ननु कर्तृत्वं नाम चेतनस्य स्वातन्त्र्यं, तच्च तदनतिरिक्तमिति कथमस्य नित्यस्य सतः कालेन योगः,–इत्यशङ्क्योक्तं 'कार्यावच्छेदि' इति। द्विधा हि कर्तृत्वं शुद्धं मायीयं च । तत्राद्यमनवच्छिन्नाहंपरामर्शमयं कार्यानारूषितमेव; अन्यच्च घटक्रिया पटक्रिया,–इत्यादिकार्यारूषितम् । एतेनास्य कलनयापि भाव्यमित्येवमुक्तम् 'अवश्यम्' इति; भावाभावाभासक्रमजीवितत्वात् कार्यक्रियाया इत्यर्थः । एवमेतन्मुखेन परिमितोऽपि प्रमातानेन कलित एव,–इत्यर्थसिद्धम् । तदुक्तम्

'कालोऽपि कलयत्येनं तुट्यादिभिरवस्थितः ।' (मा० १ । २९)

इति ॥२०१॥

पं० १४ क० पु० मुखेनैवेति पाठः ।

ननु तामर्थक्रियामर्थयमानो जनः किंचिदुपादत्ते, किंचिच्च जहाति,—इति नास्ति विमतिः; कुतः पुनरयं नियमो—यत् पाकार्थी वह्निमेवादित्सति न लोष्टं, स्वर्गार्थी च ज्योतिष्टोममेव न श्येनम्—इति तदवश्यमत्र केनचिन्निमित्तेन भाव्यं, तच्च किमित्याशङ्क्याह

नियतिर्योजनां धत्ते
विशिष्टे कार्यमण्डले ॥२०२॥

नियतिर्हि 'अस्मादेव कारणात् इदमेव कार्यं भवेत्' इति नियममादध्यादित्युक्तम् 'विशिष्टे कार्यमण्डले योजनां धत्ते' इति । तदुक्तम्

'नियतिर्योजयत्येनं स्वके कर्मणि पुद्गलम् ।' (मा० १ । २९)

इति । अतश्च नियतामर्थक्रियामर्थयता नियतमेव वस्तु उपादातव्यम्,—इति न कश्चिद्दोषः ॥२०२॥

नन्विह तत्त्वानां कार्यकारणभावनिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात् कलायास्तावन्मायाकार्यत्वमुक्तं; विद्यादितत्त्वचतुष्टयं पुनः

'तस्मात् कला समुत्पन्ना विद्या रागस्तथैव च ।
कालो नियतितत्त्वं च पुंस्तत्त्वं प्रकृतिस्तथा ॥' (स्व० ११ । ६३)

पं० ३ क० ख० पु० यागेति पाठः ।

इत्यादिश्रीस्वच्छन्दशास्त्रस्थित्या कलावत् किं मायाया एव कार्यमुत न,—इत्याशङ्क्याह

विद्या रागोऽथ नियतिः
कालश्चैतच्चतुष्टयम् ।
कलाकार्य.................

अत्र च नियतिः कालः,—इत्ययं क्रमः श्रीपूर्वशास्त्रानुगुण्येनोक्तः; तत्र हि नियतेरनन्तरं कालस्य निर्देशः। पूर्वं पुनः कालस्य प्रथमं निर्देशेऽयमाशयः—यत् नियतेः कार्यकारणविषयनियमनव्यापारः, तच्च प्राग्भावि कारणं, पश्चाद्भावि कार्यम्,—इति कालावच्छेदमन्तरेण कथं भवेदिति । यद्वा युगपदुत्पादात् एषां न क्रमविवक्षा,—इत्येवमुक्तम् । यद्यपि श्रीपूर्वशास्त्रे

'.................विद्यारागौ ततोऽसृजत् ।' (मा० वि० १। २७)

इत्येतावदेवोक्तं तथापि नियतिकालयोः कार्यत्वेन संमतत्वात् कारणान्तरस्य साक्षादनभिहितत्वात् 'तत एव' इति एवकारेण अव्यक्तान्तमस्याः

पं० ४ क० पु० चेति इति पाठः । ख० ग० पु० इत्थमिति पाठः ।
पं० ३ ख० ग० पु० विषयं नियमनमिति पाठः ।

कलाया एवाविशेषेण कारणत्वस्याभिधानात् अवि-शिष्टाप्रतिषिद्धं कलाया एव कारणत्वं पर्यवस्येदि-त्युक्तम् 'एतच्चतुष्टयं कलाकार्यम्' इति ॥

ननु भोक्तृभोग्यरूपतया विश्वं तावत् द्विविधं तत्रैतत् कलादि किं भोक्तृपक्षपातितमुत अन्यथा,-इत्याशङ्क्याह

............भोक्तृभावे

तिष्ठद्भोक्तृत्वपूरितम् ॥२०३॥

भोक्तृभावावस्थाने हेतुः 'भोक्तृत्वपूरितम्' इति। भोक्तृत्वं हि आणवादिनोपक्रान्तमपि कलादिना किंचित्कर्तृत्वाधानेन पूरितमुपबृंहितं कार्यपर्यन्ती-कृतमिति यावत्; अत एवैषां तद्धर्मत्वात् भोक्तर्ये-वावस्थानम् । तथा च-पर एव प्रमाता मायया प्रथममपहृतैश्वर्यसर्वस्वः सन्, पुनरपि तदैश्वर्यसर्वस्व-मध्यात् कलादिमुखेन प्रतिवितीर्णकिंचिदंशः परि-मितताम् अश्नुवानः पशुः,-इत्युच्यते। तत्र कलाविद्ययो-स्तावत् तद्धर्मत्वं निर्विवादसिद्धम् । नाहि ज्ञत्वक-र्तृत्वयोः प्रमातृधर्मत्वे कश्चिद्विवादः; रागोऽपि तद्धर्म एव भोग्यं प्रति प्रवृत्तिहेतुत्वात्, भोग्यधर्मत्वे हि

पं० ८ क० पु० भोक्तृत्वपूर्वकमिति पाठः ।

अस्य न कश्चिदपि वीतरागः स्यात्, भोग्यस्य सर्वान् प्रति अविशेषेण रञ्जकत्वात् । उक्तं च

'यज्जनिताभिष्वङ्गे भोग्याय नरि क्रिया स रागोऽत्र ।
भोग्यविशेषे रागे नहि कश्चिद्वीतरागः स्यात् ॥'

इति । कालोऽप्येवं—प्रथमं हि असौ 'कृशोऽहमभवं स्थूलो वर्ते स्थूलतरश्चाश्वगन्धाघृतोपयोगेन भविष्यामि' इत्येवं क्रममासूत्रयन् प्रमातृसंलग्नत्वेनैव परिस्फुरेत् । स एव पुनरेवं कालेन कलितः सन्, स्वापेक्षया भूताद्यात्मक्रमावभासनपुरःसरं स्वसहचारि मेयमपि कलयेत् 'यदिदमासीत्, वर्तते, भविष्यति' इति । नियतेश्च कार्यकारणयोर्नियमनं रूपं, कार्यकारणभावश्च कर्तृत्वमात्रपर्यवसाय एवेत्युक्तं प्राक् । कर्तृत्वं च प्रमातुर्धर्मः,—इति तन्नियमनादियमपि तथा मातुरेव, 'इदमेवास्मि करोमि' इत्यभिमानात् । एवं कालरागनियतिविद्याः कलानिमित्तकाः । 'अहमिदानीमिदमेव जानामि करोमि' इति विमर्शः प्रमातुरेव उचितो न प्रमेयस्येति युक्तमुक्तं 'कलादि भोक्तृभावे तिष्ठत्' इति । एतद्योगादेव हि परस्याः संविदः परं भोक्तृत्वलक्षणं पारिमित्यं समुदियात् ॥२०३॥

तदाह

माया कला रागविद्ये
कालो नियतिरेव च ।
कञ्चुकानि षडुक्तानि
संविदस्तत्स्थितौ पशुः ॥२०४॥

कञ्चुकानीति आवारकत्वात् । तत्स्थिताविति तच्छब्देन कञ्चुकपरामर्शः । तदुक्तम्

'माया कलाशुद्धविद्या रागः कालो नियन्त्रणा ।
षडेतान्यावृतिवशात् कञ्चुकानि मितात्मनः ॥'

इति ॥२०४॥

ननु सर्वत्र देहपुर्यष्टकादिरेव वेद्यरूपः पशुरिति, भोक्तेति, अणुरिति चोच्यते यस्येदमन्तरङ्गमावरणं कञ्चुकषट्कम् । यदुक्तम्

'मायासहितं कञ्चुकषट्कमणोरन्तरङ्गमिदमुक्तम् ।'
(परमा० २७ श्लो०)

इति । तत् कथमिहोक्तं संविदः षट् कञ्चुकानी-त्याशङ्क्याह

देहपुर्यष्टकाद्येषु
वेद्येषु किल वेदनम् ।

एतत्षट्कससंकोचं
यद्वेद्यमसावणुः ॥२०५॥

यद्वेद्येषु देहादिषु मध्ये प्रमात्रेकरूपत्वात् अवेद्यमेतेन मायादिना षट्केन ससंकोचं परिमिततामापादितं विदिक्रियाकर्तृरूपं वेदनं, सोऽयमणुः किलागमेषु उच्यते इत्यर्थः । इदमेव च पञ्चविंशं पुंस्तत्त्वमित्युच्यते, यत् श्रीपूर्वशास्त्रेषु पुमानिति, अणुरिति, पुद्गलमिति चोक्तम् । परस्या एव संविदश्चोक्तयुक्त्या मायावशात् पुंस्त्वं जातम्,–इति; तत एवास्य पुंस्तत्त्वस्य श्रीस्वच्छन्दशास्त्रादौ तत्र तत्रागमे जन्मोक्तम्,–इति अत्राप्येतदवसेयम् । तदुक्तं श्रीमृगेन्द्रेऽपि

'ग्रन्थिजन्यकलाकालविद्यारागान्यमातरः ।'

इत्यादि सामान्येनोपक्रम्य

'पुंस्तत्त्वं तत एवाभूत् पुंस्प्रत्ययनिबन्धनम् ।'

इति । एतच्च श्रीपूर्वशास्त्रे तथानभिधानात् नात्र स्वकण्ठेनोक्तम् ॥२०५॥

नन्वनयैव परिपाट्या कञ्चुकषट्कस्य किं सर्वत्र वृत्तान्तः संभवेन्नवा,–इत्याशङ्क्याह

उक्तं शिवतनुशास्त्रे

तदिदं भङ्ग्यन्तरेण पुनः ।

तदेवाह

आवरणं सर्वात्मग-

मशुद्धिरन्याप्यनन्यरूपेव ॥२०६॥

आवरणं संसारकारणत्वेनोक्तमाणवं मलम् ।

तदुक्तं तत्र

'तस्मात्सर्वात्मगता तेभ्यस्त्वन्या विभात्यनन्येव ।
संसाराङ्कुरकारणमाणवं चेतसोऽशुद्धिरिति ॥'

इति ॥२०६॥

ननु कथमेकस्या एव अस्या अन्यत्वमनन्यत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह

शिवदहनकिरणजालै-

र्दाह्यत्वात् सा यतोऽन्यरूपैव ।

अनिदंपूर्वतया य-

द्रञ्जयति निजात्मना ततोऽनन्या ॥२०७॥

सहजाशुद्धिमतोऽणो-

रीशगुहाभ्यां हि कञ्चुकस्त्रिविधः ।

पं० १८ क० पु० गुहायामिति पाठः ।

दाह्यत्वादित्यनेनास्या अपायित्वमुक्तम् । भिन्नस्यैव हि आगमापायौ भवतः,—इति भावः। 'यतः' इति सर्वात्मभ्यः । यद्वा विज्ञानामृतसरिता प्लाव्यत्वादिति पाठो ग्राह्यः । तदुक्तं तत्र

'विज्ञानामृतसरिता शिवशशिनः स्यन्दमानयामलया ।
प्रप्लाव्य यतस्तेभ्यो निरस्यतेऽधस्ततः सान्या ॥'

इति । पूर्वत्र पुनः कञ्चुकानां दाह्यत्वमुचितमित्येवमुक्तम् 'अनिदंपूर्वतया' इत्यनादिकालानुबन्धित्वात्; अत एवास्याः सहजत्वात् ताम्रकालिकावत् असंलक्ष्यभेदत्वेनानन्यत्वम् । तदुक्तं तत्र

'श्लिष्टा यस्मादात्मस्वनादिकालानुबन्धिनी चितिवत् ।
वृत्त्यानुरञ्जयन्ती तस्मात् प्रतिभात्यनन्येव ॥'

इति । एवमाणवमलावरण[व]तोऽपि अणोः, ईशः तदीया मलाधिष्ठायिका निरोधशक्तिः, गुहा कर्मणोऽवस्थितिस्थानं माया, ताभ्यां सह त्रिविधो मलः ईशशक्तिमायाख्यः प्रावरणप्रायत्वात् कञ्चुकरूपो बन्धः । तदुक्तं तत्र

'एवं महता तमसा सहजेनाविद्धचेतसः पुंसः ।
परमेश्वराद्गुहातः प्रवर्त्तते कञ्चुकस्त्रिविधः ॥'

पं० २ क० पु० स्पन्देति पाठः ।

इति। एवं बन्धत्रयभाज एव हि कलायोगयोग्यता भवेदिति भावः। अत एव

'त्रिबद्धचित्कलायोगा.................................।'

इत्यादि अन्यत्रोक्तम् ॥२०७॥

अत एवाह

तस्य द्वितीयचितिरिव
स्वच्छस्य नियुज्यते कला श्लक्ष्णा ॥२०८॥
अनया विद्धस्य पशो-
रुपभोगसमर्थता भवति।
विद्या चास्य कलातः
शरणान्तर्दीपकप्रभेवाभूत् ॥२०९॥
सुखदुःखसंविदं या
विविनक्ति पशोर्विभागेन।
रागश्च कलातत्त्वा-
च्छुचिवस्त्रकषायवत् समुत्पन्नः ॥२१०॥
त्यक्तुं वाञ्छति न यतः
संसृतिसुखसंविदानन्दम्।

एवमविद्यामलिनः-

समर्थितस्त्रिगुणकञ्चुकबलेन ॥२११॥

गहनोपभोगगर्भे

पशुरवशमधोमुखः पतति ।

द्वितीयेति स्वाभाविक्या एकस्याः चितेः उक्तयुक्त्या कंचुकत्रयेणावृतत्वात् । स्वच्छस्येति स्वभावतः । श्लक्ष्णेति प्रथममुद्भिन्नत्वात्, सूक्ष्मेत्यर्थः । अस्याश्च किंचित्प्रकाशत्वेन शरणान्तर्दीपकप्रभेवेत्युक्तम् । शुचिवस्त्रस्थानीय आत्मा । अविद्यामलिन इति अविद्यया आणवेन मलेन तदुपलक्षिताभ्यामीशशक्तिमायाभ्यां च 'मलिनः' संच्छादितपूर्णज्ञानक्रिय इत्यर्थः । त्रिविधकञ्चुकबलेनेति त्रिविधस्य कलाविद्यारागात्मनः कञ्चुकस्य बलेन किंचिज्ज्ञत्वकर्तृत्वाद्युपोद्बलकेन सामर्थ्यविशेषेणेत्यर्थः । एवमाणवादिकञ्चुकत्रयेण सह षट् कञ्चुकानीत्यत्र भङ्ग्यन्तरत्वम् । कालनियत्योस्तु अनभिधानेऽयमाशयो—यत् कलादिशुद्ध्यैतत्तत्त्वशुद्धिरिति । यद्रुरुवृत्तिः

'कलादिभिरेव शुद्धैस्तत् शुद्धं द्रष्टव्यम्
इत्यभिप्रायतोऽनभिधानं नाभावात् ॥'

इति । 'अधोमुखः' इति मायीयभोगौन्मुख्यात् ॥२११॥

ननु प्रकृतेऽपि एवं मलस्यावारकत्वात् कञ्चुकत्वमेव वक्तुं युक्तम्,—इति कथं 'षट् कञ्चुकानि' इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

एतेन मलः कथितः
कम्बुकवदणोः कलादिकं तुषवत् ॥२१२॥

एतेनेति मायादीनां षण्णामेव कञ्चुकत्वाभिधानेन । कम्बुकवदित्यन्तश्चान्तस्त्वात् । एवं मलावृतस्य सतो हि पुंसः प्रतिप्रावरणप्रायं कञ्चुकषट्कमिति; अत एवोक्तं तुषवदिति । तदुक्तम्

'एवं च पुद्गलस्यान्तर्मलः कम्बुकवत् स्थितः ।
तुषवत् कञ्चुकानि स्युः .... ॥'

इति ॥ २१२ ॥

एतदेवोपसंहरति

एवं कलाख्यतत्त्वस्य
निर्णीतिर्लक्षणे ।
विशेषभागे कर्तृत्वं
चर्चितं भोक्तृपूर्वकम् ॥२१३॥

कलायास्तावत् किंचिद्रूपताविशिष्टं कर्तृत्वं लक्षणं; तत्र विशेषभागेऽर्थादवस्थितं विशेष्यांशरूपं यत् कर्तृत्वं तद्भोक्तृरूपं चर्चितं, विद्याद्युत्पादक्रमेण उक्तयुक्त्या भोक्तृत्वाधायकत्वेन विचार्य उक्तमित्यर्थः ॥२१३॥

नन्वत्र विशेषभागावस्थितं किंचित्त्वमित्याशङ्क्याह

विशेषणतया योऽत्र
किञ्चिद्भागस्तदोत्थितम् ।
वेद्यमात्रं स्फुटं भिन्नं
प्रधानं सूयते कला ॥२१४॥

इह कर्तृत्वस्य स्वयमनवच्छिन्नत्वेऽपि किंचिद्विषयत्वात् किंचिद्रूपत्वं जातम्,—इति किंचित्त्वं वेद्यपक्ष एव तिष्ठेत्; ततश्च तदंशप्रयोजकीकारेणोल्लसितं सत् भाविवेद्यविशेषापेक्षया वेद्यसामान्यात्मकं भोग्यरूपं प्रधानं कला सूयते बहीरूपतया व्यक्ततां नयेदित्यर्थः । तदुक्तम्

'तत एव कलातत्त्वादव्यक्तमसृजत् .... ।' (मा० १ । ३०)

पं० १६ क० पु० व्यक्तिमिति पाठः ।

इति । तच्च भिन्नं प्रतिपुंनियतत्वादनेकमिति यावत् । कलादीनां च तथात्वेऽपि स्फुटं तदपेक्षया स्थूलमित्यर्थः ॥२१४॥

ननु भोक्तृभोग्ययोः परस्परसापेक्षत्वात् कथं नाम क्रमेणोत्पत्तिः संगच्छतां; नहि भोग्यं विना भोक्तृत्वमेव किंचिद्भवेत्, भोक्तृत्वं विनापि भोग्यमिति तत् कथं भोक्तृत्वं प्रसूय भोग्यं कला सूते,—इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

> सममेव हि भोग्यं च
>
> भोक्तारं च प्रसूयते ।
>
> कला भेदाभिसंधाना-
>
> दवियुक्तं परस्परम् ॥२१५॥

भोक्तारमिति भोक्तृगतं भोक्तृत्वमित्यर्थः । यतः तत् भोक्तृभोग्यात्मकमुभयं परस्परावियुक्तं सापेक्षमित्यर्थः । वस्तुतो हि अनयोः

'भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थितः ।' (स्प० १।४)

इत्याद्युक्तेः अद्वयमयत्वेन अभेदेऽपि मायीयं भेद-

पं० ४ क० पु० परस्परापेक्षित्वादिति भावः ।

मभिसंधाय परस्परमपेक्षालक्षणमवियुक्तत्वं दर्शित-मित्युक्तं 'भेदाभिसंधानात्' इति ॥२१५॥

ननु अनयोरेवमवियोगेन कोऽर्थः,–इत्याशङ्क्याह

भोक्तृभोग्यात्मता न स्या-
द्वियोगाच्च परस्परम् ।

वियोगादिति परस्परसापेक्षत्वाभावात् ॥

नन्वेवंविधा भोक्तृभोग्यात्मतापि मा भूदित्या-शङ्क्याह

विलीनायां च तस्यां स्या-
न्मायास्यापि न किंचन ॥२१६॥

भोक्तृभोग्यात्मतालक्षणे हि क्षोभे प्रलीने संसार एव न भवेदिति भावः । यदुक्तम्

'निजाशुद्ध्यासमर्थस्य कर्तव्येष्वभिलाषिणः ।
यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा स्यात् परमं पदम् ॥' (स्प० १ । ९)

इति ॥२१६॥

ननु कथमेतदुक्तम् अन्यत्र हि पूर्वम् कलातो भोक्तृरूपं रागविद्यायुग्मप्रकृति तत्त्वमिति क्रमेण भोक्तृभोग्योत्पाद उक्त इत्याह

ननु श्रीमद्रौरवादौ
रागविद्यात्मकं द्वयम् ।
सूते कला हि युगप-
त्ततोऽव्यक्तमिति स्थितिः ॥ २१७ ॥

तत इति रागविद्यायुग्मप्रसरादनन्तरमित्यर्थः । तदुक्तम्

'स्कन्धोऽपरः कलायास्तु यस्मादेताः प्रजज्ञिरे ।
विद्यारागप्रकृतयो युग्मायुग्मक्रमेण तु ॥'

तथा च श्रीरुरौ

'कलातत्त्वाद्रागविद्ये द्वे तत्त्वे संबभूवतुः ।
अव्यक्तं च ततः............................ ॥'

इति वाक्यभेदेन पाठः । एषां हि सममेवोत्पादे रागविद्याव्यक्तानि संबभूवुरित्येकवाक्यतैव स्यात् । पूर्वं पुनर्व्याख्यातृभेदमवलम्ब्य 'मायातोऽव्यक्तकलयोः' इत्याद्युक्तम् । तत्र हि वार्तिककारः तच्छब्देन मायां व्याख्यातवान् । वृत्तिकारस्तु आनन्तर्यमिति ॥२१७॥

एतदेव प्रतिविधत्ते

उक्तमत्र विभात्येष
क्रमः सत्यं तथा ह्यलम् ।

रज्यमानो वेद सर्वं
विदंश्चाप्यत्र रज्यते ॥ २१८ ॥

उच्यते इति वक्तव्ये, बुद्धिस्थतया सिद्धतामभिप्रेत्य निर्विलम्बमेव एतद्दत्तोत्तरमित्युक्तम्; सत्यम्, एष त्वदभिमतः क्रमोऽत्र विभाति। तथाहि—अलमत्यर्थं रागविद्ययोरपि परस्परं क्रमोऽस्तीत्यर्थः। सर्व एव हि पुमान् रज्यन् वा सर्वं वेत्ति, विदन् वा सर्वत्र रज्यतीत्यसावपि क्रमः कथं न भवेत् ॥२१८॥

ननु यद्येवं तत् कथं भोक्तृभोग्ययोर्युगपदुत्पादो भवतैवोक्तः,—इत्याशङ्क्याह

तथापि वस्तुसत्तेय-
मिहास्माभिर्निरूपिता ।
तस्यां च न क्रमः कोऽपि
स्याद्वा सोऽपि विपर्ययात् ॥२१९॥

तथापीति, एवमेषां क्रमसंभावनेऽपीत्यर्थः। वस्तुसत्तेति, वस्तुनोर्भोक्तृभोग्ययोः सत्ता पारमार्थिकः संभव इत्यर्थः। 'न क्रम' इति परस्परसापेक्षत्वात्। यदुक्तमनेनैव अन्यत्र

'अत्र चैषां वास्तवेन यथा क्रमबन्धैव सृष्टिरित्युक्तम् ।'

(तं० सा० ८ आ)

इति ॥२१६॥

यदि चात्र वस्तुसत्तामपहाय संभावनामात्रेण क्रम उच्यते, प्रत्युत विपर्ययेणापि असौ स्यात् भोगोत्पादानन्तरं भोक्तृत्वोत्पादः,—इति तस्मात् नात्र विप्रतिपत्तव्यमित्याह

तस्माद्विप्रतिपत्तिं नो
कुर्याच्छास्त्रोदिते विधौ ।

शास्त्रोदिते विधाविति, रुरुशास्त्रोदितविधिमाश्रित्येत्यर्थः । इयदेव हि तत्र विवक्षितं यत् कलातत्त्वात् रागादितत्त्वत्रयं समुत्पन्नम्,—इति अस्य पुनर्युगपदयुगपद्वा समुत्पादः, तत्स्वरूपनिरूपणात्मकात् विचाराल्लभ्यते न तु यथाश्रुतादुत्तानादर्थमामात्रादेव,—इत्यस्मदुक्तमेव ज्यायः ॥२१७॥

ननु वेद्यमात्रं प्रधानमित्युक्तं, न च विशेषरूपस्य सुखादेरेव वेदनात् पृथगस्य वेद्यत्वमस्ति,—इत्याशङ्क्याह

एवं संवेद्यमात्रं यत्
सुखदुःखविमोहतः ॥२२०॥

भोत्स्यते यत्ततः प्रोक्तं
तत्साम्यात्मकमादितः ।

एवमुक्तेन प्रकारेण संवेद्यमात्रं भवत् यत् सुखादिभ्यो भोत्स्यते 'कार्यतस्तदुपलब्धेः'* इति नीत्यानुमास्यते, ततो विशेषस्य सामान्यपूर्वकत्वात् हेतोः साम्यात्मकमविभागरूपं तदादितः प्रोक्तं कारणतया निरूपितमित्यर्थः ॥२२०॥

ननु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः,—इति सांख्याः, तत्कथमिह सुखादिभ्यस्तद्भोत्स्यते,—इत्युक्तमित्याशङ्क्याह

सुखं सत्त्वं प्रकाशत्वात्
प्रकाशो ह्लाद उच्यते ॥२२१॥
दुःखं रजः क्रियात्मत्वाद्
क्रिया हि तदतत्क्रमः ।
मोहस्तमो वरणकः
प्रकाशाभावयोगतः ॥२२२॥

ननु सुखस्य प्रकाशरूपत्वमसिद्धं, सुखं हि सुखमेव न प्रकाशः,—इत्युक्तं 'प्रकाशो ह्लाद उच्यते' इति ।

पं० १४ क० ख० ग० पु० दुखं तु इति पाठः। * (सां० ८ का०)

'ह्लादः' इत्यहंचमत्कारमयत्वात् । दुःखमिति प्रकाशाप्रकाशरूपं, प्रकाशरूपत्वे हि सुखमेव स्यात् अन्यथा तु मोहः क्रियात्मत्वादिति भावाभावरूपतया अस्य क्रमिकत्वात् । नन्वेवं दुःखस्य क्रमिकत्वमस्तु क्रियात्वं तु कुतः,—इत्युक्तं 'क्रिया हि तदतत्क्रमः' इति तदतदोरिति प्रकाशाप्रकाशयोः । तदुक्तम्

'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।' (सां० १२ का०)

इति ।

'सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।
गुरु वरणकमेव तमः.............................. ॥' (सां० १३ का०)

इति च । श्रीप्रत्यभिज्ञायामपि

'सत्तानन्दः क्रिया पत्युस्तदभावोऽपि सा पशोः ।
द्व्यात्म तद्रजो दुःखं श्लेषि सत्त्वतमोमयम् ॥' (४ अ० १ आ० ७ का०)

इति । तदेवं सत्त्वरजस्तमसां साम्यात्मकमक्षुब्धं रूपं प्रधानमित्युक्तम् ॥२२२॥

ननु प्रधानस्य यदक्षुब्धमेव रूपं तत्कथं कार्यजन्मनि प्रभवेदित्याशङ्क्याह

त एते क्षोभमापन्ना
गुणाः कार्यं प्रतन्वते ।

अक्षुब्धस्य विजातीयं
　　न स्यात् कार्यमदः पुरा ॥२२३॥
उक्तमेवेति शास्त्रेऽस्मिन्
　　गुणांस्तत्त्वान्तरं विदुः ।

कार्यमिति महदादि विजातीयमिति गुणानां वैषम्यात् । इत्येतच्च पुरा भुवनाध्वनिरूपणावसरे एवोक्तम्,—इति न पुनरिहायस्तं, तत् तत्र एवावधार्यमिति भावः । तदुक्तं तत्र

'उपरिष्टाद्धि योऽधश्च प्रकृतेर्गुणसंज्ञितम् ।
तत्त्वं तत्र तु संक्षुब्धा गुणाः प्रसुवते धियम् ॥ (त० ८। २४८)
न वैषम्यमनापन्नं कारणं कार्यसूतये ।'

इत्यादि

'नैतत्कारणतारूपपरामर्शावरोधि यत् ।
क्षोभान्तरं ततः कार्यं बीजोच्छूनाङ्कुरादिवत् ॥' (त०८।२५४)

इत्यन्तम् । ततश्च युक्तिसिद्धम् अस्मिन्नुपक्रान्ते श्रीपूर्वशास्त्रे गुणांस्तत्त्वान्तरं प्रकृतेरेव कार्यजननोन्मुखं क्षुब्धं द्वितीयं रूपं मायाया इव ग्रन्थिं विदुः श्रीश्रीकण्ठनाथाद्या उपदेश्यतया जानीयुरित्यर्थः । तदुक्तं तत्र

'ततो गुणान् ·········।' (मा० १ । ३०)

इति ॥ २२३ ॥

अत्र च ग्रन्थिवत् भुवनविभागोऽपि पूर्वमेव दर्शितः,—इत्याह

भुवनं पृथगेवात्र
दर्शितं गुणभेदतः ॥२२४॥

तदुक्तं प्राक्

'क्रमात् तमोरजःसत्त्वे गुरूणां पङ्क्तयः स्थिताः ।
तिस्रो द्वात्रिंशदेकातस्त्रिंशदप्येकविंशतिः ॥' (८ । २५५)

इति ॥२२४॥

ननु अस्या जाड्यात् कथंकारं कार्यजननायोन्मुख्यमेव जायते, येन क्षुब्धत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह

ईश्वरेच्छावशात्क्षुब्ध-
लोलिकं पुरुषं प्रति ।
भोक्तृत्वाय स्वतन्त्रेशः
प्रकृतिं क्षोभयेद् भृशम् ॥२२५॥

स्वतन्त्रेश इति श्रीकण्ठनाथः । तदुक्तम्

'एवंविधं प्रधानं तद्ब्रह्मणा सहितं पुरा ।
श्रीकण्ठकिरणाघातं व्यक्तिमायाति तत्क्षणात् ॥'

इति । एवं च सांख्यानामिव अस्माकमपि नैत-
च्चोद्यं--यत् पुंसो निर्विकारत्वात् बन्धमोक्षदशयोर-
विशेष एवेति बद्धवन्मुक्तमपि प्रति प्रकृतिः कि-
मिव न महदादि विकारजातं जनयितुं प्रवर्तते,
प्रवृत्त्यात्मनः स्वभावस्यानपेतत्वात् । न च अस्या
'दृष्टाहमनेन' इति न पुनरेतदर्थं प्रवर्ते, —इत्यनुसंधान-
मस्ति आचैतन्यात्, तस्मादनिर्मोक्ष एवेति ॥२२५॥

तदाह

तेन यच्चोद्यते सांख्यं
मुक्ताणुं प्रति किं न सा ।
सूते पुंसो विकारित्वा-
दिति तन्नात्र बाधकम् ॥२२६॥

तेनेति एवंविधं नियतमेव पुरुषं प्रति अस्याः
स्वतन्त्रेशकर्तृकेण क्षोभणेन हेतुनेत्यर्थः । अत्रेति
अस्मद्दर्शने ॥ २२६ ॥

एवमेतत्प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

गुणेभ्यो बुद्धितत्त्वं तत्
सर्वतो निर्मलं ततः ।

पुंस्प्रकाशः स वेद्योऽत्र
प्रतिबिम्बत्वमार्छति ॥२२७॥

तत् तस्मात् स्वतन्त्रेशकर्तृकात् हेतोरित्यर्थः । बुद्धितत्त्वमिति अर्थात् जातम् । तदुक्तम्

'अष्टगुणां तेभ्यो धियं …………।' (मा० १ । ३०)

इति । तत इति सर्वतो नैर्मल्यात् ॥ २२७ ॥

ननु अव्यवहितत्वात् पुंस्प्रकाशोऽत्र प्रतिबिम्बमाधत्ताम्, तथात्वाभावात् बाह्यं वेद्यं पुनः कथमित्याशङ्क्याह

विषयप्रतिबिम्बं च
तस्यामक्षकृतं बहिः ।
अतद्द्वारं समुत्प्रेक्ष्या-
प्रतिभादिषु तादृशी ॥ २२८ ॥
वृत्तिर्बोधो भवेद्बुद्धेः
सा चाप्यालम्बनं ध्रुवम् ।
आत्मसंवित्प्रकाशस्य
बोधोऽसौ तज्जडोऽप्यलम् ॥२२९॥

द्विधा हि बुद्धेर्बहिर्विषयप्रतिबिम्बमक्षद्वारकमतद्द्वारकं च । तत्राद्यं प्रत्यक्षादौ, अन्यच्च उत्प्रेक्षादौ, आदिशब्दात् स्वप्नादि । अत्र हि स्वयमुपस्थापित एवार्थोऽस्याः परिस्फुरेदिति भावः । तत् तादृश्यक्षानक्षाहिता वेद्यप्रतिबिम्बसहिष्णुतालक्षणा वृत्तिः बुद्धेर्विषयावभासको बोधो भवेदिति संबन्धः । ननु जडत्वात् बुद्धिबोधः कथं विषयं प्रकाशयेदित्याशङ्क्याह सा चेत्यादि । चो ह्यर्थे । सा बुद्धिरपि हि आत्मसंविदः पुंबोधस्य प्रकाशो व्यक्तिराविर्भावः, तस्य ध्रुवमालम्बनं स्थिरः प्रतिबिम्बाधार इत्यर्थः । तत् तस्मात् आत्मसंविदभिव्यक्तिस्थानत्वात् हेतोरस्या वृत्त्यात्मा बोधो जडोऽपि असावलं, विषयप्रकाशनाय समर्थ इत्यर्थः । तदुक्तम्

'प्रकाशो विषयाकारो देवद्वारो न वा क्वचित् ।
पुंबोधव्यक्तिभूमित्वात् बोधो वृत्तिर्मतेर्मता ॥'

इति ॥ २२९ ॥

एवं बुद्धेः करणरूपतां निरूप्य कारणरूपतामप्याह

बुद्धेरहंकृत् तादृक्त्वे
प्रतिबिम्बितपुंस्कृतेः ।
प्रकाशे वेद्यकलुषे
यदहंमननात्मता ॥ २३० ॥

अहंकृदिति अर्थाज्जाता । तदुक्तम्

'....................धीतोऽप्यहंकृतम् ।' (मा० १ । ३०)

इति । सा च तादृक्षे पुंस्प्रकाशस्याभिव्यक्तिस्थान-भूते वेद्यकलुषे च बुद्धिवृत्त्यात्मनि प्रकाशे यदिदं करोमि जानामि,—इत्यहमात्माभिमानः । ननु बुद्धि-बोधोऽपि

'लेशोक्तो बुद्धिबोधोऽयं चेतनेनोपभुज्यते ।
भोग्यत्वं चास्य संसिद्धं येनोत्पन्नोऽनुभूयते ॥'

इत्याद्युक्त्या भोग्यत्वात् वेद्य एवेति कथमिदन्ता-भाजनेऽस्मिन् अहमित्यभिमानो निरूढिमुपगच्छे-दित्याशङ्क्योक्तं 'प्रतिबिम्बितपुंस्कृतेः' इत्यभिव्यक्तं पुमांसमुद्दिश्येत्यर्थः ॥ २३० ॥

पं० २ क० पु० संस्कृतेरिपि पाठः ।
पं० ११ क० पु० उपयुज्यते इति पाठः ।
पं० १३ क० पु० बोध्य एव इति पाठः ।

एवमपि नायमात्मनि अहमभिमानः, किन्तु अनात्मरूपायां बुद्धावेव आत्मप्रतिबिम्बस्य बुद्ध्याधारतया तदेकपरिणामत्वात् अस्याश्चासाधारणं कार्यमाह

तया पञ्चविधश्चैष
　वायुः संरम्भरूपया ।
प्रेरितो जीवनाय स्या-
　दन्यथा मरणं पुनः ॥ २३१ ॥

संरम्भरूपयेति अहंकृतश्च संरम्भो वृत्तिरपि वृत्तिवृत्तिमतोस्ताद्रूप्याद्रूपमित्युक्तम् । तदुक्तम्

'पञ्चकर्मकृतो वायोर्जीवनाय प्रवर्तकः ।
संरम्भोऽहंकृतो वृत्तिः...........................॥'

इति । अन्यथेति अप्रेरि : । एवमहंकृतः संरम्भात्मिकया वृत्त्या प्राणादीनां प्रेरणमप्रेरणं च कार्यं, येन सर्वेषां जीवनं मरणं वा स्यात् ॥ २३१ ॥

एवं चास्या अहंकृतः शुद्धचित्स्वातन्त्र्यमयात् स्वात्ममात्रविश्रान्तिसतत्त्वात् स्वरसोदितात् अहंभावादियान् विशेषो—यदियं जडायामनात्मरूपायां बुद्धावभिनिविष्टेति, तदाह

अत एव विशुद्धात्म-
स्वातन्त्र्याहंस्वभावतः ।
अकृत्रिमादिदं त्वन्य-
दित्युक्तं कृतिशब्दतः ॥२३२॥

इदमिति अहंकृतम्, अन्यदिति कृत्रिमम् । ननु अस्य कृत्रिमत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्योक्तमित्युक्तं कृतिशब्दत इति । श्रीपूर्वशास्त्रे हि अहंकृतमित्युक्तं, कृतं कृत्रिममेवोच्यते करोतेरेवमर्थत्वात् ॥ २३२ ॥

एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति

इत्ययं करणस्कन्धोऽ-
हंकारस्य निरूपितः ।
त्रिधास्य प्रकृतिस्कन्धः
सात्त्वराजसतामसः ॥ २३३ ॥

त्रिधेति सत्त्वादेरेकैकस्याङ्गित्वात् ॥ २३३ ॥

तत्र सात्त्विकस्य तावत् प्रकृतिस्कन्धतां निरूपयति

पं० १० क० पु० इत्यस्येति पाठः ।

सत्त्वप्रधानाहंकारा-
द्भोक्त्रंशस्पर्शिनः स्फुटम् ।
मनोबुद्ध्यक्षषट्कं तु
जातं भेदस्तु कथ्यते ॥२३४॥

प्रधानेत्यनेन एषामन्योन्यमिथुनवृत्तित्वात् गुणीभूतयोः रजस्तमसोरपि सद्भावो दर्शितः । स्फुटं भोक्त्रंशस्पर्शिन इति साक्षात् तत्स्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकत्वादहंप्रत्ययस्य । मनोबुद्ध्यक्षषट्कमिति 'मनःषष्ठानीन्द्रियाणि' इति श्रुतेर्मनोयुक्तानि बुद्धीन्द्रियाणीत्यर्थः । तदुक्तम्

'श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासा च मनसा सह ।
प्रकाशान्वयतः सत्त्वात्तैजसश्च स सात्त्विकः ॥'

इति । ननु एषामेकस्मादेव अहंकारादुत्पादेऽपि कथं मनसः सर्वमेव विषयोऽन्येषां च नियतमित्याशङ्क्योक्तं 'भेदस्तु कथ्यते' इति । भेद इति विषयस्य नैयत्यानैयत्याभ्यामुत्थापित इत्यर्थः ॥२३४॥

तदाह

मनो यत्सर्वविषयं
तेनात्र प्रविवक्षितम् ।
सर्वतन्मात्रकर्तृत्वं
विशेषणामहंकृतेः ॥२३५॥

तेनेति मनसः सर्वविषयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । अत्रेति सर्वत्र शास्त्रे, प्रविवक्षितमिति 'भूतादेस्तान्मात्रः स तामसः'* इत्याद्युक्तेः । तेन तमःप्रधानादहंकारात् तन्मात्राणामुत्पादः,—इति नास्ति विवादः । तमश्च सत्त्वप्रधानेऽपि अहंकारे संभवेदेषामन्योन्यमिथुनवृत्तित्वात् । यदुक्तम्

'अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ।'

इति । ततश्च तद्विशिष्टात् सात्त्विकादहंकारान्मनो जायते इत्यस्य सर्वविषयत्वम् । एवं यस्मात् मनसः सर्वविषयत्वम् अत इदं ज्ञायते – यदहंकृतः सर्वतन्मात्रकारणत्वं, येन मनसः शब्दादीनां च ग्राह्यग्राहकभावो भवेत् ॥ २३५ ॥

एवं चास्य बुद्ध्यादेस्त्रयस्यासाधारणक्रियामुखेनान्तःकरणत्वमेवाह

* सां० २५ का० ।

बुद्ध्यहंकृन्मनः प्राहु-
र्बोधसंरम्भणेषणे ।
करणं बाह्यदेवैर्य-
न्नैवाप्यन्तर्मुखैः कृतम् ॥२३६॥

बोधः शब्दादेर्विषयस्याध्यवसायः। संरम्भोऽहमात्माभिमानः । एषणमिच्छा संकल्पः । अत्र च क्रियात्वात् करणेन तावद्भाव्यम् । तच्च न वक्ष्यमाणं श्रोत्रादि, तस्य बाह्यक्रियाविषयत्वात् आसां चान्तारूपत्वात्; तस्मादन्तःकृतिसाधकत्वात् तदन्यदेव अन्तःकरणाख्यमित्युक्तं 'बुद्ध्यहंकृन्मन' इति । तदुक्तम्

'इच्छासंरम्भबोधाख्या नोक्तैः सिद्ध्यन्ति साधनैः ।
तत्सिद्धं करणं त्वन्तर्मनोऽहंकारबुद्धयः ॥'

इति । बुद्ध्यहंकृन्मन इति द्वन्द्वः समाहारे । ननु बहिष्करणत्वेऽपि श्रोत्रादीन्येव प्रत्यावृत्त्यान्तर्मुखानि सन्ति, संभूय बोधादीनां साधनत्वं प्रतिपद्यन्ते,—इति किमन्तःकरणान्तरोपदेशेनेत्याशङ्क्याह बाह्येत्यादि । अन्तर्मुखानामपि बाह्येन्द्रियाणां नैव बोधादि कर्तुं शक्यमित्यर्थः। यदि नाम हि बाह्येन्द्रियाणि बाह्यात्

प्रत्यावृत्त्यान्तर्मुखतया संभूय बोधादि कुर्युः तच्छ-ब्दाद्यालोचनावसरे बोधादेरपि उपलम्भो न स्यात् । एषां हि बहिरसंहतानां शब्दाद्यालोचनमिष्टम्, अन्तर्मुखतायां च संहतानां बोधादिकमिति कथमेतत् एकस्मिन्नेव काले भवेत्; दृश्यते च युगपदेतदिति न युक्तमुक्तं 'बाह्येन्द्रियाण्येव अन्तर्मुखानि सन्ति संभूय बोधादेः साधनम्' इति । तदुक्तम्

'अन्तर्मुखगतानां च चित्ताद्यर्थं प्रकुर्वताम् ।
बाह्यार्थबुद्धिभिः साकं न स्युरिच्छादिकाः क्रियाः ॥'

इति ॥ २३६ ॥

ननु चैतन्याविभागवर्त्ती प्राण एव बोधादि विदध्यादिति किमेभिरन्तःकरणैरित्याशङ्क्याह

प्राणश्च नान्तःकरणं
जडत्वात् प्रेरणात्मनः ।
प्रयत्नेच्छाविबोधांश-
हेतुत्वादिति निश्चितम् ॥ २३७ ॥

प्राणश्च जडत्वान्नान्तःकरणं भवेदिति निश्चितम्,— इति संबन्धः । ननु जडमपि वास्यादि कर्त्रा प्रेर्यमाणं करणं दृष्टमित्याशङ्क्योक्तं 'प्रेरणात्मनः प्रयत्नेच्छा-

विबोधांशहेतुत्वात्' इति । प्रेर्यमाणं हि करणं प्रयत्नं विना न भवेत्, प्रयत्नश्चेच्छापूर्वकः, इच्छा च बोधपूर्विकेति प्राणस्यान्तःकरणत्वाभ्युपगमेऽपि बोधादिकार्योपपादकेन करणान्तरेण अवश्यभाव्यमिति किं बुद्ध्यादिभिरपराद्धम् । तदुक्तम्

'अन्येऽन्तःकरणं प्राणमिच्छन्ति व्यक्तचेतनम् ।
प्रयत्नेन विना सोऽस्ति तत्सिद्धौ करणं तु किम् ॥'

इति ॥ २३७ ॥

नन्वन्तारूपत्वाविशेषात् एकमेवान्तःकरणमस्तु, किमस्य त्रैविध्येनेत्याशङ्क्याह

अवसायोऽभिमानश्च
कल्पना चेति न क्रिया ।
एकरूपा ततस्त्रित्वं
युक्तमन्तःकृतौ स्फुटम् ॥ २३८ ॥

नैकरूपा क्रियेति स्यति-मन्यति-क्लृपीनां भिन्नत्वात् । अन्यव्यवच्छेदेनाभिमतस्य अवसायो हि एषामेकविषयत्वेऽपि विभिन्नं कार्यं भवेदिति भावः । तदुक्तम्

पं० ३ क० ग० पु० कार्योपयिकेनेति पाठः ।

'क्लृप्तिर्मतिः स्यातिश्चैव जाता भिन्नार्थवाचकाः ।
इच्छासंरम्भबोधार्थास्तेनान्तःकरणं त्रिधा ॥'

इति ॥ २३८ ॥

नन्वसंविदितं तावत्करणं न स्यात्, बुद्धिश्च मनोऽहंकारवन्न संवेद्या,—इति कथमस्याः करणत्वं युज्यते,—इत्याशङ्क्याह

न च बुद्धिरसंवेद्या
करणत्वान्मनो यथा ।
प्रधानवदसंवेद्य-
बुद्धिवादस्तदुज्झितः ॥ २३९ ॥

'असंवेद्यबुद्धिवाद' इति सांख्याभ्युपगतः । अयं चात्र प्रयोगः—बुद्धिः संवेद्या करणत्वात्, यत् करणं तत् संवेद्यं यथा मनः, यन्न संवेद्यं तन्न करणं यथा प्रधानं, बुद्धिश्च करणं; तस्मात् संवेद्या,—इति । संवेद्यत्वे च अस्या गुणान्वितत्वं हेतुः प्रधानेनानैकान्तिक इति

'तुल्ये गुणान्वितत्वे तु संवेद्यं चित्तमिष्यते ।
बुद्धिश्चापि ह्यसंवेद्या धन्या तार्किकता तव ॥'

इत्याद्युपेक्ष्यम् ॥ २३९ ॥

ननु भवतु एवमन्तःकरणानां, बुद्धीन्द्रियाणां पुनर्मनोवदाहंकारिकत्वेऽपि नियतविषयत्वे किं निमित्तमित्याशङ्क्याह

शब्दतन्मात्रहेतुत्व-
विशिष्टा या त्वहंकृतिः ।
सा श्रोत्रे करणं याव-
द्घ्राणे गन्धत्वभेदिता ॥२४०॥

अहंकारस्य मनसि जन्ये हि अविशेषेण तन्मात्रकर्तृत्ववैशिष्ट्यं प्रयोजकं, बुद्धीन्द्रियवर्गे तु नैयत्येन; येनैषां नियतविषयत्वं भवेत् । यदुक्तम्

'मनसि जन्ये सर्वतन्मात्रजननसामर्थ्ययुक्तः
स जनकः, श्रोत्रे तु शब्दजननसामर्थ्यवि-
शिष्ट इति, यावत् घ्राणे गन्धजननयोग्यतायुक्तः ।'
(तं० सा० ८ आ०)

इति । एवं चाहंकारिकत्वादेव एषां विषयेषु नियमो—यच्छ्रोत्रं शब्दमेवैकं गृह्णाति न स्पर्शादि, त्वक् च स्पर्शमेवैकं नेतरत्, यावत् घ्राणं गन्धमेवैकमिति । यैः पुनः

'न चाप्यहंकृतो जन्म नियमे कारणं मम ।'

पं० ७ क० पु० विभेदितेति पाठः ।

इत्याद्युक्तं, तदहंकारस्वरूपनिरूपणानभिज्ञत्वमेवैतेषाम् ॥ २४० ॥

नन्वेषामन्यैर्ग्राह्यग्राहकभावे नियमान्यथानुपपत्त्या भौतिकत्वमुक्तम् । यदाहुः

'घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ।'

(न्या० सू० १।१।१२)

इति । तेन पार्थिवत्वात् घ्राणं गन्धस्यैव ग्राहकं न रसादेर्यावदाकाशरूपत्वात् श्रोत्रं शब्दस्यैव ग्राहकं न स्पर्शादेरिति, अयुक्तं चैतदित्याह

भौतिकत्वमतोऽप्यस्तु
नियमाद्विषयेष्वलम् ।

अतः तत्तद्वृत्तिविशिष्टाहंकारजन्यतयैव विषयनियमस्य सिद्धत्वात् हेतोः, एषां विषयेषु नियमात् यद्भौतिकत्वमपि अन्यैरुक्तं, तदलमस्तु न किंचिदेतद्वाच्यमित्यर्थः । एवं हि उच्यमाने वायुरपि त्वगिन्द्रियग्राह्यः स्यात् तत्प्रकृतिकत्वात् तस्य; न चेष्यते भवद्भिः वायोरग्राह्यत्वेनाभ्युपगमात्; द्वीन्द्रियग्राह्यं हि द्रव्यं दार्शनं स्पार्शनं च, वायुश्च द्रव्यमिति कथमेकेन्द्रियग्राह्यतामियात् । किं च त्वगि-

न्द्रियं पृथिव्यादिद्रव्यत्रितयं तद्गतांश्च यथोक्तलक्षणान् स्पर्शान्न गृह्णीयात् वायुप्रकृतिकत्वात् तस्य, प्रकृतिप्रक्रमेणैव च ग्राह्यग्राहकभावनियमस्योक्तत्वात् । एवं चक्षुरपि तेजोद्रव्यं तद्गतमेव च रूपं गृह्णीयात् न पृथिव्याद्यपि, तेजःप्रकृतित्वादस्य । एवं कर्मणि सामान्ये समवाये चेन्द्रियप्रत्यक्षत्वं न स्यात्, इन्द्रियाणां भौतिकत्वात्, एषां चातदात्मकत्वात्, दृश्यते चैतत्सर्वं; तस्मान्न भौतिकानीन्द्रियाणि,—इति वाच्यम् । यद्भोगकारिका:

'चतुर्द्रव्यगतान् स्पर्शांश्चतुरो मरुतः क्रमात् ।
द्रव्याणां त्रितयं चैव गृह्णाति न च मारुतम् ॥
त्रीणि द्रव्याणि चक्षुश्च तेषु रूपाणि चैव हि ।
अतो न नियमोऽक्षाणां विषयाणां च कल्पने ॥
भौतिकत्वान्न नियमे कर्मसामान्ययोः स्फुटम् ।
देवेभ्यो बुद्धयो न स्युः समवाये च देहिनः ॥'

इति ॥

ननु इन्द्रियाणां प्रकृतिनियमे विषयनियमाख्यां युक्तिमन्यथोपपादयता भवता भौतिकत्वं तावन्नि-

---

पं० १० ख० ग० पु० मारुतः क्रतुरिति पाठः ।

रस्तम्; आहंकारिकत्वे पुनः का युक्तिरित्याशङ्क्याह

अहं शृणोमि पश्यामि
जिघ्रामीत्यादिसंविदि ॥२४१॥
अहंतानुगमादाहं-
कारिकत्वं स्फुटं स्थितम् ।

आदिशब्दात् स्पृशामि रसयामीति। स्फुटमिति स्वानुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ २४१ ॥

एषां चाहंकारिकत्वादेव करणत्वं घटते, नान्यथा,—इत्याह

करणत्वमतो युक्तं
कर्त्रंशस्पृक्त्वयोगतः ॥ २४२ ॥
कर्तुर्विभिन्नं करणं
प्रेर्यत्वात् करणं कुतः ।

अतः आहंकारिकत्वात् अहंपरामर्शानुवेधात् कर्त्रंशस्पर्शित्वात् एषां करणत्वं युक्तम्; अन्यथा हि कर्तुश्चेत् विभिन्नं करणमिष्यते, तत् प्रेर्यत्वात्

पं० १७ क० ख० पु० प्रेरकत्वादिति पाठः ।

करणमेव कुतो भवेत्, अपि तु प्रेरणाविषयत्वात् कर्मेत्यर्थः ॥२४२॥

न च अकरणिका क्रिया भवेदिति तत्र करणान्तरमन्वेष्यम्; तच्च कर्तुर्विभिन्नत्वात् प्रेर्यमेवेति, तत्रान्यत् करणमित्यनवस्था स्यादित्याह

करणान्तरवाञ्छायां
भवेत्तत्रानवस्थितिः ॥२४३॥

एवं हि देहादौ गृहीताभिमानः संकुचितः प्रमाता स्वयमेव स्वं वपुः पृथक्कृत्यैवाहन्तासंस्पर्शात् स्वाङ्गरूपमपि श्रोत्रादि शब्दादिविषयतया तदालोचनक्रियादौ साधनतां नयेत्, तदाह

तस्मात् स्वातन्त्र्ययोगेन
कर्ता स्वं भेदयन् वपुः ।
कर्मांशस्पर्शिनं स्वांशं
करणीकुरुते स्वयम् ॥२४४॥

तस्मादिति कर्तुर्विभेदकरणत्वस्यानुपपन्नत्वात् । स्वातन्त्र्ययोगेनेति कर्तृतावशेनेत्यर्थः । कर्मांशस्प-

र्शिनमिति शब्दादिविषयसंबद्धमित्यर्थः । स्वांश-
मिति श्रोत्रादिरूपम् ॥२४४॥

ननु यद्येवं तत् कथं 'कुठारेण छिनत्ति' इत्यादौ कर्तुर्विभिन्नस्यापि कुठारादेः करणत्वं स्यादित्याशङ्क्याह

करणीकृततत्स्वांश-
तन्मयीभावनावशात् ।
करणीकुरुतेऽत्यन्त-
व्यतिरिक्तं कुठारवत् ॥२४५॥

संकुचित एव हि प्रमाता करणीकृतेन तेन बुद्धिकर्मेन्द्रियाद्यात्मना स्वांशेन यत् तन्मयीभावनमविभागाभिमानः, तन्महिम्ना व्यतिरिक्तहस्तादिकमपेक्ष्य अत्यन्तव्यतिरिक्तमपि कुठारादिकं करणीकुरुते, छिदिक्रियायां साधकतमतां नयेदित्यर्थः । एवं कर्तुः स्व एवांशः पृथक् कृतः,—इति मुख्यतया करणतामियादिति सिद्धम् ॥२४५॥

तदाह

तेनाशुद्धैव विद्यास्य
सामान्यं करणं पुरा ।
ज्ञप्तौ कृतौ तु सामान्यं
कला करणमुच्यते ॥ २४६ ॥

पुरेति पूर्वम् । विद्याकलयोरेव हि अनन्तरं बुद्धिकर्मेन्द्रियाद्यात्मा विशेषवपुःप्रसरः ॥२४६॥

ननु कला सर्वत्र प्रयोजककर्तृत्वेनोक्ता,—इति कथमिहास्याः करणत्वेनाभिधानमित्याह

ननु श्रीमन्मतङ्गादौ
कलायाः कर्तृतोदिता ।
तस्यां सत्यां हि विद्यायाः
करणत्वार्हताजुषः ॥२४७॥

कर्तृप्रयुक्तानामेव हि करणादिभावो भवेदिति भावः ॥२४७॥

तदेव प्रतिविधत्ते

उच्यते कर्तृतैवोक्ता
करणत्वे प्रयोजिका ।

तया विना तु नान्येषां
करणानां स्थितिर्यतः ॥२४८॥

'करणत्व' इति सतीत्यर्थः । 'प्रयोजिका' इति मुख्या, करणत्वं पुनरस्या अमुख्यमित्यर्थसिद्धम् । कर्तृत्वस्यैव हि व्यतिरेकमुखेन मुख्यतायां हेतुः तया विनेत्यादि ॥ २४५ ॥

अस्याः प्रयोजककर्तृत्वाभिधानात् न करणवर्गा-न्तःपातः, —इत्याह

अतोऽसामान्यकरण-
वर्गात् तत्र पृथक् कृता ।

पृथक्कृता इति करणत्वस्यामुख्यत्वात् ॥

ननु यद्येवं तत्कथं विद्यावत् कर्त्रंशस्पर्शित्वात् कलाया अपि मुख्यं करणत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह

विद्यां विना हि नान्येषां
करणानां निजा स्थितिः ॥२४६॥
कलां विना न तस्याश्च
कर्तृत्वे ज्ञातृता यतः ।

कलाविद्ये ततः पुंसो
मुख्यं तत्करणं विदुः ॥२५०॥

अन्येषामिति कर्तुः कथंचिद्विभिन्नानामन्तर्बहिष्करणानाम्; एषां हि कथंचिद्भेदेऽपि स्वांशरूपविद्याद्यविभागभावनया करणत्वं भवेदिति भावः। तस्या विद्यायाश्च न निजा स्थितिरिति संबन्धः। यतः कर्तृत्वे ज्ञातृता भवेत्, नहि कर्तृत्वं विना ज्ञानक्रियायामपि कर्तृत्वं भवेदिति भावः। तत इति विद्याया अपि करणत्वस्य कलाधीनत्वात्। यदधीनं हि अन्यस्य करणत्वं तस्यापि हस्ताधीनकरणभावदात्रादिवत् करणत्वं दृष्टम् ॥ २५० ॥

ननु चक्षुरादेरिव रूपादौ क्वानयोर्विवेकेन करणत्वं दृष्टम्,—इत्याशङ्क्य प्रागुक्तं हेतुतया निर्दिशन्नाह

अत एव विहीनेऽपि
बुद्धिकर्मेन्द्रियैः क्वचित्।
अन्धे पङ्गौ रूपगति-
प्रकाशो न न भासते ॥ २५१ ॥

अत एव विद्याकलयोर्मुख्यकरणत्वात् क्वचित् काले कदाचिदित्यर्थः । अन्ध इति पङ्गाविति च बुद्धिकर्मेन्द्रियहीनत्वोपलक्षणमेतत् । न न भासते अपितु भासते एवेत्यर्थः ॥ २५१ ॥

ननु यदि अन्धादीनामपि रूपादि भायात्, तत् कृतं बुद्धिकर्मेन्द्रियैरित्याशङ्क्याह

किंतु सामान्यकरण-
बलाद्वेद्येऽपि तादृशि ।

तादृशि इति सामान्यरूपे एवेत्यर्थः ॥

तदाह

रूपसामान्य एवान्धः
प्रतिपत्तिं प्रपद्यते ॥२५२॥

अन्धादीनामपि हि अस्माकमिव मेर्वपरपार्श्व-वर्तिषु पदार्थेषु सामान्यात्मना रूपादौ प्रतिभासो भवेत्; अनुल्लिखितरूपादिप्रतिभासत्वे हि एषां बाह्यमर्थं प्रति प्रवृत्तिरेव न स्यात् ॥२५२॥

एवमेतत् प्रसङ्गादभिधाय प्रकृतमेवाह

तत एव त्वहंकारात्
तन्मात्रस्पर्शिनोऽधिकम् ।
कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणि-
पायूपस्थाङ्घ्रि जज्ञिरे ॥ २५३ ॥

ततस्त्रिस्कन्धतयोक्तादहंकारादित्यर्थः । ननु सत्त्वप्रधानेऽपि अहंकारे तन्मात्रस्पर्श उक्तः,—इति ततोऽस्य को विशेषः,—इत्याशङ्क्योक्तम् अधिकं त्विति । ज्ञानदशायां हि उपक्रान्तोऽपि तत्स्पर्श इह क्रियाप्रधानतया कार्यपर्यन्तीभूत इत्यर्थः । अनेन चास्य राजसत्वं प्रकाशितम् । तदुक्तम्

'वाणी पाणी भगः पायुः पादौ चेति रजोद्भवाः ।
कर्मान्वयाद्रजोभूयान् गर्वो वैकारिकोऽत्र यः ॥'

इति । वक्ष्यति च

'उक्त इन्द्रियवर्गोऽयमहंकारात् तु राजसात् ।' (९ । २७१)

इति ॥ २५३ ॥

अत्र च प्राग्वदेवाहंकारानुवेधात् आहंकारिकत्वं स्फुटयति

वच्म्याददे त्यजाम्याशु
विसृजामि व्रजामि च ।

इति याहंक्रिया कार्य-
क्षमा कर्मेन्द्रियं तु तत् ॥२५४॥

विसृजामीति विसर्गस्यानन्दफलत्वात् । ननु बुद्धीन्द्रियेष्वपि अहन्तानुवेधोऽस्ति,—इति कस्तेभ्य एषां विशेषः,—इत्याशङ्क्योक्तं कार्यक्षमेति । एषां चाहंक्रियाकार्यत्वेऽपि सामानाधिकरण्यनिर्देशेऽय-माशयो—यदधिष्ठानमात्रं नेन्द्रियमिति ॥२५४॥

अत आह

तेन च्छिन्नकरस्यास्ति
हस्तः कर्मेन्द्रियात्मकः ।

तेनेति कार्यक्षमाहंक्रियामयत्वेन हेतुनेत्यर्थः । अहंक्रिया च सर्वशरीराधिष्ठानेति तान्यपि तथेति सिद्धम् । यद्वक्ष्यति

तस्मात् कर्मेन्द्रियाण्याहुस्त्वग्वद्व्याप्तृणि मुख्यतः ।
तत्स्थाने वृत्तिमन्तीति.....................॥' (९।२६०)

इति । 'कर्मेन्द्रियात्मको हस्त' इति प्रत्यक्षाधिष्ठा-नातिरिक्तवृत्तिः कर्त्रंशतयाधिष्ठातृरूपः ॥

ननु यद्येवं तत्कथं पञ्चाङ्गुलावेव पाणीन्द्रिय-तया व्यवहारः,—इत्याशङ्क्याह

तस्य प्रधानाधिष्ठानं
　　परं पञ्चाङ्गुलिः करः ॥ २५५ ॥

प्रधानेत्यनेन अप्रधानमपि अधिष्ठानान्तरमस्यास्तीत्यावेदितम्; अत एव छिन्नकरादेर्मुखादिनापि आदानं स्यात् ॥२५५॥

ननु तिर्यगादीनां मुखेनापि आदानं संभवेत्, किन्तु न तत् पाणीन्द्रियकरणकम्; आत्मनो हि भोगायतनं शरीरं तैस्तैः स्वावयवैरेव तत्तत्कर्मफलोपभोगं संपादयतीत्याशङ्क्याह

मुखेनापि यदादानं
　　तत्र यत् करणं स्थितम् ।
स पाणिरेव करणं
　　विना किं संभवेत् क्रिया ॥२५६॥

तत्रेति आदानक्रियायां स्थितमिति न तूक्तं मुखादि; अत्र हि तृतीयाश्रुत्या प्रकृत्यर्थनिवेशि करणत्वं वाच्यम् । प्रकृत्यर्थश्च मुखं, न च तस्य करणता युज्यते भौतिकतया कर्त्रंशस्पर्शशून्यत्वात्; न च कर्तुरत्यन्ताविभेदि करणं भवति, — इति समन-

न्तरमेवोपपादितम्; तेन तल्लक्षितं तदधिष्ठानमेव कर्त्रंशस्पर्शि किंचिदभ्युपेयं, यत्र तृतीयार्थः करणत्वं पर्यवस्येत्, तच्च पाणीन्द्रियमित्युक्तम् 'स पाणिरेव' इति । ततश्च अधिष्ठानमात्रपाण्याद्यभिप्रायम्

'ईषद्विहारादानादि दृष्टं लूनाङ्घ्रिपाणिषु' ।

(न्या० मं ८ आ०)

इत्यादि प्रलपितमेव परैः । ननु दृष्टं मुखादि क्लृप्तम्, अदृष्टं तु करणं कल्प्यम् ।

'क्लृप्तकल्प्यविरोधे च क्लृप्तः क्लृप्तपरिग्रहः ।'

इति न्यायेन क्लृप्तपरिग्रह एवात्र न्याय्यः,–इति किमेतदुक्तमित्याशङ्क्योक्तं 'करणं विना किं संभवेत् क्रिया' इति । मुखादि हि अवयवतया क्लृप्तं न करणतया, नहि अस्य तथाभावो युज्यते इत्युक्तम् । अतश्चान्यदेव करणतया कल्प्यं – यदकरणिका क्रिया न संभवेत्–इति ॥२५६॥

एवं हि बुद्धीन्द्रियकल्पनमपि अफलमेव भवेदित्याह

तथाभावे तु बुद्ध्यक्षै-
रपि किं स्यात्प्रयोजनम् ।

तु-शब्दो हेतौ ॥

ननु बुद्धिः करणापेक्षा,--इत्यादानाद्यपि करणापेक्षमिति किमिदं चाशेन पञ्चाशदिव साध्यते,—इत्याशङ्क्याह

दर्शनं करणापेक्षं
क्रियात्वादिति चोच्यते ॥ २५७॥
परैर्गमौ तु करणं
नेष्यते चेति विस्मयः ।

परैरिति नैयायिकादिभिः । यदाहुः

'गन्धाद्युपलब्धिक्रिया करणपूर्विका क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् ।'

इति । गमाविति पादेन्द्रियवृत्त्यात्मिकायां गमनक्रियायामित्यर्थः । एतच्च आदानादेरपि उपलक्षणम् । विस्मय इति, एवं हि क्रियात्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं स्यात्—यदकरणपूर्विकापि गमिक्रिया भवेत्--इति । अतश्च दर्शनक्रियायामपि करणपूर्वकत्वं न सिद्ध्येत्,--इत्याश्चर्यमिदं नैयायिकस्य—यदितः संधीयमानमितस्त्रुट्यति—इति । इदं चास्य महा-

अयं — यदेतद्दर्शने गमनादिकमेव पञ्चधा कर्म, ज्ञानादिरेव चात्मनो नवधा विशेषगुणाः । तत्र मुख्यक्रियायामपि गमौ न करणपूर्वकत्वं, गुणात्मनो ज्ञानस्य च करणपूर्वकत्वमित्यपूर्वमभिधानमिति ॥ २५७ ॥

तदाह

गमनोत्क्षेपणादीनि
मुख्यं कर्मोपलम्भनम् ॥२५८॥
पुनर्गुणः क्रिया त्वेषा
वैयाकरणदर्शने ।

उपलम्भनमिति दर्शनात्म ज्ञानम् । यदुक्तम्

'उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि ।'

इति,

'बुद्धिसुखदुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्नधर्माधर्मभावनात्मानो विशेषगुणाः'

इति च । ननु जानातेर्धातोरर्थः क्रियैव ज्ञानं न गुणः,--इत्याह क्रिया त्वेषेत्यादि । वैयाकरणो हि एवमाचक्षाणो न दुष्यति, यस्य क्रियावचनो धातुरिति सामयिको नियमः । नैयायिकादेः पुनर्ज्ञानस्य गुणगणमध्यपाठात् कथमेवमभिधानं संगच्छताम्; अतश्च एतदस्य स्ववचनविरुद्धमेव — यत् गुणत्वेऽपि

ज्ञानस्य क्रियात्वात् करणपूर्वकत्वमभ्युपेयते न क्रियात्वेऽपि गमनादाविति ॥ २५८ ॥

तदेवाह

क्रिया करणपूर्वेति
　　व्याप्त्या करणपूर्वकम् ॥ २५९ ॥
ज्ञानं नादानमित्येतत्
　　स्फुटमान्ध्यविजृम्भितम् ।

आन्ध्यविजृम्भितमिति पूर्वापरापरामर्शात्मा व्यामोह इत्यर्थः ॥ २५९ ॥

ननु न वयं गमनादावकरणपूर्वकत्वमुपगच्छामः, किंतु नियतपादेन्द्रियादिकरणपूर्वकत्वं नेच्छामः— यत् लूनाङ्घ्रयोऽपि जान्वादिना गच्छन्ति, उरगाश्चोरसापीति तदाशङ्क्याह

तस्मात् कर्मेन्द्रियाण्याहु-
　　स्त्वग्वद्व्याप्तृणि मुख्यतः ॥२६०॥
तत्स्थाने वृत्तिमन्तीति
　　मतङ्गे गुरवो मम ।

पं० १० क० ख० ग० पु० अपूर्वकरणेति पाठः ।

तस्मात् यथोक्तयुक्त्या पादादेरधिष्ठानमात्रस्य पादादीन्द्रियत्वाभावात् हेतोः त्वगिन्द्रियवत् निखिलशरीरव्यापकानि कर्मेन्द्रियाणि आहंकारिकेन्द्रियवादिनः समाचख्युः; किंतु तस्मिन् पादादावधिष्ठानात्मनि स्थाने मुख्यतो वृत्तिमन्ति, येन सर्वेषां तत्रैव इन्द्रियत्वाभिमानः; वस्तुतः पुनः सकलमेवैषां शरीरमधिष्ठेयम्; अत एवैषां यत्र क्वचन कार्यदर्शनमविरुद्धम् । न चैतदस्माभिः स्वोपज्ञमित्युक्तम् 'मतङ्गे गुरवो मम' इति । मतङ्गशास्त्रव्याख्यातारः श्रीमदनिरुद्धप्रभृतय इत्यर्थः ॥२६०॥

ननु भवत्वेवं—यत् गत्यादिकाः क्रियाः पादादिकरणपूर्वकत्वं विना न सिद्ध्यन्ति,--इति; पञ्चैव कर्मेन्द्रियाणि,--इति तु कुतोऽयं नियमो यदन्यान्यपि तान्यापतन्ति, निगरणादीनां कर्मान्तराणामपि भावात् । यदाहुः

'कण्ठोऽन्ननिगरणेन स्तनकलशालिङ्गनादिना वक्षः ।
भारवहनेन चांसद्वयमिन्द्रियमुच्यते न कथम् ॥' (न्या० मं० ८ आ०)

इति । तत् कण्ठादेरपि निगरणादिक्रियान्यथा-

नुपपत्त्या कर्मेन्द्रियत्वं वाच्यम्,--इत्यपरिनिष्ठितानि कर्मेन्द्रियाणि स्युरिति, तदाह

नन्वन्यान्यपि कर्माणि
सन्ति भूयांसि तत्कृते ॥ २६१ ॥
करणान्यपि वाच्यानि
तथा चाद्येष्वनिष्ठितिः ।

ननु किमिहानेनोक्तेन फलं, यदन्यैरेवैतत् परिहृतमित्याह

नन्वेतत् खेटपालाद्यै-
र्निराकारि न कर्मणाम् ॥ २६२ ॥
यत्साधनं तदत्तं स्यात्
किंतु कस्यापि कर्मणः ।

खेटपालाद्यैरिति श्रीमत्सद्योज्योतिःप्रभृतिभिरित्यर्थः । यदाहुः

'आनन्दादिभिरेभिस्तु कर्मभिः परिभाषितैः ।
कर्मेन्द्रियाण्यतो नैषामानन्त्यं कर्मणां वशात् ॥'

इति । एतदेव व्याचख्युरपि; न मयैतदुच्यते—यत् कर्मसाधनं तत्कर्मेन्द्रियमिति; अपि तु यान्येषा-

मानन्दादीनां कर्मणां साधनानि तानि कर्मेन्द्रिया-
णीति ॥ २६२ ॥

न ह्येतदस्माकमावर्जकं साक्षात्समाधानमित्याह

एतन्नास्मत्कृतप्रश्न-
तृष्णासंतापशान्तये ॥२६३॥
नह्यस्वच्छमितप्रायै-
र्जलैस्तृप्यन्ति बर्हिणः ।

एतदस्माकं परकृतप्रश्नतृष्णासंतापं शमयितुं नालमित्यर्थः । एवं हि पराभिमतानि कर्मान्तराणि करणान्तराणि च सन्तीत्यभ्युपगतं भवतीति ॥२६३॥

ननु यद्येवं तर्हि किमत्र प्रतिसमाधानं यद्भवा-दृशामावर्जकमित्याह

उच्यते श्रीमतादिष्टं
शंभुनात्र ममोत्तरम् ॥ २६४ ॥
स्वच्छसंवेदनोदार-
विकल्पप्रबलीकृतम् ।

स्वच्छेत्यादिनास्य विशेषणद्वारेण स्वसंवेदन-सिद्धत्वलक्षणो हेतुः ॥२६४॥

तदाह

इह कर्मानुसंधान-
　भेदादेकं विभिद्यते ॥२६५॥
तत्रानुसंधिः पञ्चात्मा
　पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यतः ।

तत्रेति कर्मभेदनिमित्तानुसंधानभेदे सतीत्यर्थः । पञ्चात्मेति पञ्चप्रकारः । अत इत्यनुसंधानस्य पञ्चप्रकारत्वात् ॥ २६५ ॥

तत्रानुसंधानभेदकृतं कर्मभेदं तावदाह

त्यागायादानसंपत्त्यै
　द्वयाय द्वितयं विना ॥२६६॥
स्वरूपविश्रान्तिकृते
　चतुर्धा कर्म यद्बहिः ।
पायुपाण्यङ्घ्रिजननं
　करणं तच्चतुर्विधम् ॥२६७॥
अन्तः प्राणाश्रयं यत्तु
　कर्मात्र करणं हि वाक् ।

पं० ३ ख० ग० पु० बलादिति पाठः ।

इह खलु सर्वस्यैव हेयहानायादेयादानाय तदुभयरूपाय तदुभयरूपतापरिहारेण स्वरूपविश्रान्तये च अनुसंधिश्चतुर्धा भिद्यते,—इति तन्निमित्तं कर्मापि तथा भवेत्; यत् यस्मादेवंविधं कर्म, तत् तस्मात् बहिः क्रमेण पायुपादपाणिप्रजननसंज्ञं चतुर्विधमेव करणं भवतीति संबन्धः । यद्यपि सर्वक्रियाणां संयोगविभागवत्त्वमस्ति, तथापि विशेषतो गतिक्रियाया—ग्रामप्राप्त्यादिलक्षणैकफलोद्देशेन प्रवृत्तायां हि तस्यां तत्तद्देशत्यागपुरःसरीकारेण देशान्तरादानमेव रूपम्—इति हानादानात्मकैककर्मविषयत्वं पादेन्द्रियस्य, अत एव द्वयायेत्युक्तम् । स्वरूपविश्रान्तिश्च अत्र निर्वृत्यपरपर्यायानन्दानुभवमात्ररूपतोच्यते । तत्र हि कथंचित् त्यागोपादानपूर्वकत्वेऽपि 'इदं हेयमिदमुपादेयम्' इति क्षोभः प्रशाम्येत् । प्राणाश्रयमिति, वाचो हि प्राण एवाधिष्ठानमिति तमेवाधिकृत्य इयं वचनक्रियायां साधकतमतामियात्; त्यागादि चतुर्विधमपि कर्म लब्धसत्ताकस्य भवेत् । सिद्धमेव हि वस्तु त्यज्यते चोपादीयते

पं० ११ क० ख० पु० पादेन्द्रियस्याभिधा द्वयायेति पाठः ।

च विश्रान्तिधामतयानुमीयते च। वचनात्मकं पुनः कर्म शब्दजनन एव व्याप्रियते,—इत्यस्य पूर्वेभ्यो विशेषः। अत एव तुशब्दो व्यतिरेके। ननु प्राण एव विचित्रस्थानकरणसंयोगविभागाभ्यां विचित्रवर्णात्मकं शब्दं जनयेत्,—इति किं वागिन्द्रियेण स्यात्। यदाहुः

'वायुर्नाभेरुत्थित उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तते मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन् विविधान् शब्दान् अभिव्यनक्ति।'

इति। नैतत्; एवं हि विचित्रवर्णात्मकः शब्दः सर्वकालमुच्चरन्नेव भवेत्। नहि स कोऽपि कालक्षणोऽस्ति यत्र प्राणः तत्तद्विचित्रस्थानकरणसंयोगविभागभागी न प्रवहेत्। तस्मात् तदतिरिक्तेन वागिन्द्रियेण भाव्यम्, यदधिष्ठानात् प्राणः शब्दजन्मनि प्रभवेत्, इतरथा च नेति ॥ २६७ ॥

ननु बुद्धीन्द्रियाणामालोचनं वृत्तिरित्युक्तं, कर्मेन्द्रियाणां का वृत्तिरित्याशङ्क्याह

उक्ताः समासतश्चैषां
चित्राः कार्येषु वृत्तयः ॥२६८॥

चित्रा इति हानादानादिरूपत्वात्। समासत इति

निखिलकर्मान्तरस्वीकारात्; नहि एतदतिरिक्तं कर्मान्तरं किंचित् संभवेदिति भावः । अत एव कर्मान्तराभावात् करणान्तरमपि न प्रकल्प्यम्, एतावतैव तत्स्वीकारसिद्धेः ॥२६८॥

तदाह

तदेतद्व्यतिरिक्तं हि
न कर्म क्वापि दृश्यते ।
तत्कस्यार्थे प्रकल्प्येय-
मिन्द्रियाणामनिष्ठितिः ॥२६९॥

कस्यार्थ इति किमर्थमित्यर्थः ॥ २६९ ॥

नन्वेवं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्चैवैषां नियता हानाद्या वृत्तयः,–इत्युक्तम्, तदेषां पाणिना विहरणमपि पादेन चादानमपि,–इत्यन्योन्यस्य वृत्तिसांकर्यं कुतस्त्यमित्याशङ्क्याह

एतत्कर्तव्यचक्रं त-
दसांकर्येण कुर्वते ।
अक्षाणि सहवृत्त्या तु
बुद्ध्यन्ते संकरं जडाः ॥ २७० ॥

तदेतदिति हानादानादि । असांकर्येणेति; नहि विहरणं पाणिः करोति आदानं वा पादः, किन्तु एकस्मिन्नेवाधिष्ठाने पादः पाणिश्च विहरणं चादानं च यथाक्रमं कुरुतः सर्वशरीरव्यापकत्वात् एषां, पश्चाङ्गुलादेश्च शरीरावयवस्य मुख्याधिष्ठानत्वात् । सहवृत्त्येति एकाधिष्ठानगतत्वेनेत्यर्थः । जडा इति अधिष्ठानाधिष्ठेयविभागमजानाना इत्यर्थः । एवं हि चक्षुःश्रवसामेकस्मिन्नेव गोलके दर्शनश्रवणशक्तिसंभवात् वृत्तिसांकर्येण बुद्धीन्द्रियाणामपि अभावो भवेत् ॥ २७० ॥

एवमक्षपादादिमतं प्रक्षिप्य स्वमतमेव उपसंहरति

उक्त इन्द्रियवर्गोऽय-
　　महंकारात् तु राजसात् ।

अयमिति प्रक्रान्तत्वात् कर्मेन्द्रियरूपः ॥

एवमहंकारस्य सात्विकराजसतया प्रकृतिस्कन्धतामभिधाय तामसतयाप्याह

तमःप्रधानाहंकाराद्
　　भोक्त्रंशच्छादनात्मनः ॥ २७१ ॥

भूतादिनाम्नस्तन्मात्र-
पञ्चकं भूतकारणम् ।

'भोक्त्रंशच्छादनात्मन' इति भोग्यांशस्योद्भूत-तया प्राधान्यात् । अस्य च भूतादिनामत्वे भूत-कारणतन्मात्रकारणत्वं निमित्तमित्युक्तं भूतकारण-मिति । उक्तं च

'शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
गुणा विशिष्टास्तन्मात्रास्तन्मात्रपदयोजिताः ॥
प्रकाशकर्मकृद्वर्गवैलक्षण्यात् तमोभवाः ।
प्रकाश्यत्वाच्च भूतादिरहंकारोऽत्र तामसः ।'

इति ॥२७१॥

ननु कथमेतदुक्तं 'यद्राजसादहंकारात् कर्मे-न्द्रियवर्गो जात' इति । एवं हि सांख्याः प्रति-पन्नवन्तो—यत् सात्त्विकादहंकारात् मनोबुद्धीन्द्रियवर्गः प्रवृत्तः, तामसात्तन्मात्रवर्गो, राजसात् पुनरुभय-मिति । यदाहुः

'सात्त्विक एकादशकः
प्रवर्तते वैकृतादहंकारात् ।
भूतादेस्तान्मात्रः
स तामसस्तैजसादुभयम् ॥' (सां० २५ का०)

इति, तदाह

मनोबुद्‌ध्यक्षकर्माक्ष-
वर्गस्तन्मात्रवर्गकः ॥ २७२ ॥
इत्यत्र राजसाहंकृ-
द्योगः संश्लेषको द्वये ।

अत्र द्वये इति इन्द्रियैकादशके तन्मात्रपञ्चके च। संश्लेषक इति कार्यजननौन्मुख्यात्मसंधानाधायकत्वात्। सात्त्विको ह्यहंकार इन्द्रियभावेन प्रवर्तमानो निष्क्रियत्वात् राजसं प्रवर्तकत्वेनाकाङ्क्षति, तामसोऽपि तन्मात्रभावेन प्रवर्तमान इति ॥ २७२ ॥

ननु किमनेन सैद्धान्तिकेन मतेनोपन्यस्तेन सांख्यमतेन वा, इह खलु श्रीपूर्वशास्त्रमधिकृत्य तात्त्विकस्य कार्यकारणभावस्य निरूपणं प्रक्रान्तम्। तत्र च

'तत्त्रिधा तैजसात् तस्मान्मनोऽक्षेशमजायत ।
वैकारिकात् ततोऽक्षाणि तन्मात्राणि तृतीयकात् ॥' (मा० १ । ३१)

इत्युक्तम्। एवमाशङ्कां गर्भीकृत्य तत्रैव व्याख्याभेदं तावत् दर्शयति

पं० १२ क० पु० नयेनेति पाठः ।

अन्ये त्वाहुर्मनो जातं
राजसाहंकृतेर्यतः ॥२७३॥
समस्तेन्द्रियसंचार-
चतुरं लघु वेगवत् ।
अन्ये तु सात्त्विकात् स्वान्तं
बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि तु ॥२७४॥
राजसाद्ग्राहकग्राह्य-
भागस्पर्शीनि मन्वते ।

राजसाहंकृतेरिति तैजसशब्दाभिहितायाः । बाह्येन्द्रियाणि च मनोधिष्ठितान्येव स्वविषयेषु प्रवर्तितुमुत्सहन्ते इत्युक्तं 'लघु' कृत्वा 'समस्तेन्द्रियसंचारचतुरम्' इति । अतएव सकलबाह्येन्द्रियाधिष्ठातृत्वात् इहाक्षेशमित्युक्तम् । यदभिप्रायेणैवान्यैः

'युगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसो लिङ्गम् ।'(न्या० सू० १।१।१६)

इत्युक्तम् । ननु

'सुगन्धिं शीतलां दीर्घामश्नतः शुष्कशष्कुलीम् ।
कपिलब्रह्मणः सन्ति युगपत्पञ्चबुद्धयः ॥'

इत्यादिभङ्ग्या युगपज्ज्ञानोत्पादोऽपि दृश्यते,—इत्याशङ्क्योक्तं वेगवदिति, आशु संचारीत्यर्थः । तेनोत्प-

लदलशतसूचीव्यतिभेदन्यायेनात्र स्थितोऽपि क्रमो न विभाव्यते,—इति भावः । एवं चास्य क्रियावत्त्वाद्रजोगुणान्वयः,—इति युक्तमुक्तं' राजसाहंकृतेर्मनो जातम्' इति । एवं पारिशेष्याद्वैकारिकशब्दाभिधेयात् सात्त्विकादहंकारात् बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि,—इति सिद्धम् । सात्त्विकादिति तैजसशब्दाभिहितात्, तेजसो हि प्रकाशरूपत्वात् तथात्वम्,—इत्येवमुक्तम् । राजसादिति वैकारिकशब्दाभिहितात्, विशिष्टक्रियाप्राधान्याच्च अस्यैवमभिधानम् । अतएव तत्संश्लेषवत्त्वात् 'ग्राहकग्राह्यभागस्पर्शीनि' इत्युक्तम् ॥२७४॥

सैद्धान्तिकास्तु नैतदनुमन्यन्ते,—इत्याह

खेटपालास्तु मन्यन्ते
　　कर्मेन्द्रियगणः स्फुटम् ॥२७५॥
राजसाहंकृतेर्जातो
　　रजसः कर्मता यतः ।

राजसाहंकृतेरिति न पुनः सात्त्विकाहंकृतेः, कारणानुविधायित्वं हि नाम तत्कार्यत्वे नियामकम् । बुद्धी-

न्द्रियवर्गश्च प्रकाशकः कर्मेन्द्रियवर्गश्च कर्मकृत्,—इति तथानुरूपादेवाहंकारात् अनयोरुद्भवो न्याय्यः । यदुक्तम्

'समनोबुद्धिदेवानां गणो यस्मात् प्रकाशकः ।
तस्मात् स सात्त्विकाज्जातः स्वानुरूपादहंकृतः ॥'

इति ।

'राजसस्तैजसाद्वर्गः कर्माक्षाणां तु कर्मकृत् ।
जातः कार्यस्य येनेह कारणानुविधायिता ॥'

इति च । अन्यथा पुनरेषां संभवे क्लृप्ते सर्वविकारेषु कारणाव्यवस्था प्रसज्येत । एवं हि तन्मात्रवर्गस्यापि तस्मादेव कस्मान्न संभवो भवेत् तामसाद्वाहंकारात् वर्गद्वयस्यापीति । यदाहुः

'विनिवारयितुं शक्या नाव्यवस्था विकारगा ।
सात्त्विकात् संभवे क्लृप्ते सात्त्वराजसवर्गयोः ॥'

इति ॥ २७५ ॥

ननु आस्तामेतत् न वयमत्र विप्रतिपद्यामहे, 'चित्रो हि कार्यकारणभावः' इत्युपपादितम् । श्रीपूर्वशास्त्रे पुनः किं न्याय्यमिति चिन्तनीयम्, तदधिकारेणैव हि तात्त्विकः कार्यकारणभावो निरूपयितुमुपक्रान्तः । अत आह

श्रीपूर्वशास्त्रे तु मनो
राजसात् सात्त्विकात्पुनः ॥२७६॥
इन्द्रियाणि समस्तानि
युक्तं चैतद्विभाति नः ।

श्रीपूर्वशास्त्रे पुनरेतदेव युक्तमस्माकं विभाति—यन्मनो राजसादहंकाराज्जातं बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि तु सात्त्विकादिति। चोऽवधारणे भिन्नक्रमः ॥ २७६ ॥

युक्तत्वमेवात्रोपदर्शयति

तथाहि बाह्यवृत्तीना-
मक्षाणां वृत्तिभासने ॥ २७७ ॥
आलोचने शक्तिरन्त-
र्योजने मनसः पुनः ।

बाह्यवृत्तीनामक्षाणामिति, बाह्यानां चक्षुरादीनां दशानामिन्द्रियाणामित्यर्थः । एषां चाविकल्पनिजवृत्तिभासनात्मन्यालोचनमात्र एव सामर्थ्यमित्युक्तं 'वृत्तिभासने आलोचने शक्तिः'—इति। वस्त्विति पाठे तु तदधिगमात्मनीत्यर्थः। इयांस्तु विशेषः—यत् बुद्धीन्द्रियेष्वालोचनानुपाती वचनादिरूपः क्रियांशः परि-

स्फुरति स सर्व एव बुद्ध्यादिप्रमातृविश्रान्तिसतत्त्वो भेदाभेदमयसंबन्धमूलोऽन्तर्योजनात्मा मनसो व्यापारः, क्रिया हि बहिर्बहूनां क्रमिकाणां क्षणानामन्तःप्रमातृमयतयैकता नाम, न चाविकल्पदशायामेवंभावो भवेत् , एकैकस्मिन्नाभासक्षणेऽनुभवस्य वृत्तेः । तेन 'वक्ष्यह्म्' इत्यादौ संभवतः प्रमातुः प्रथमविकल्पतया वचनादिविषयस्य शब्दादेः कर्त्रंशस्पर्शावरोहेण कार्यांशस्पर्शोद्रेकादीषत्परिस्फुरणं नाम कर्मेन्द्रियाणां मुख्या वृत्तिः, येनास्य मूकादैवलक्षण्यं स्यात्; वचनादिक्रिया तु वैकल्पिकतया मायाप्रमातुः मानस एव व्यापारः ॥ २७७ ॥

नन्वत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह

उक्तं च गुरुणा कुर्या-
न्मनोऽनुव्यवसायि सत् ॥ २७८ ॥
तद्द्वयालम्बना मातृ-
व्यापारात्मक्रिया इति ।

गुरुणेति श्रीप्रत्यभिज्ञाकृता । यदुक्तं तत्र

'तद्द्वयालम्बना एता मनोऽनुव्यवसायि सत् ।
करोति मातृव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः ॥' (ई० प्र० २ । २ । ३)

इति । मन एव हि कल्पनानन्तरं चक्षुरादिव्यव-
सितमपि अर्थमनुव्यवस्यन्निश्चयदशामधिशाययत्
तदेकानेकरूपं द्वयमवलम्बमाना एताः क्रियादि-
कल्पनाः कुर्यात्, एतावत्येव च मायाप्रमातुः प्रमातृ-
त्वमित्युक्तं 'मातृव्यापारात्म' इति ।

'निर्विकल्पदशायां हि सोऽयमैश्वरो भावः पशोरपि ।'

इत्यादिनीत्या तत्तदर्थजातमभेदेनैव परिस्फुरेत्,-
इति कथं भेदाभेदमयी लोकयात्रा निर्वहेत् ॥२७८॥

तन्मात्राणि पुनरत्र भूतादेस्तामसादेवाहंकारा-
दित्याह

तान्मात्रस्तु गणो ध्वान्त-
प्रधानाया अहंकृतेः ॥२७९॥

ननु बुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गद्वयवत् तान्मात्रोऽपि वर्गः
सात्त्विकादेवाहंकारात् कथं नोदियात्? इत्याशङ्-
क्याह

अत्राविवादः सर्वस्य
ग्राह्योपक्रम एव हि ।

नहि अत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते—यत् वर्णात्मनो

ग्राह्यस्यायमुपक्रम इति । अतएवायं प्रकाश्यो न तु प्रकाशकः तदस्य सात्त्विकादहंकारात् कथमुत्पत्तिः स्यात् । तदुक्तम्

'मात्रावर्गोऽप्यहंकाराद्दूर्गद्वयविलक्षणः ।
प्रकाश्यस्तामसस्तस्माज्जातो भूतादिसंज्ञितात् ॥'

इति ॥२७६॥

तन्मात्रवर्गमेव विभज्य दर्शयति

पृथिव्यां सौरभान्यादि-
विचित्रे गन्धमण्डले ॥२८०॥
यत्सामान्यं हि गन्धत्वं
गन्धतन्मात्रनाम तत् ।

अन्यत् असौरभम् । आदिशब्दः प्रकारे । तेन तीव्रमन्दादेस्तत्प्रयुक्ततया घृतक्षतजादिसंबन्धिनश्च गन्धस्य ग्रहणम् । तदुक्तं भूपरीक्षायाम्

'घृतक्षतजपक्वान्नमदिरागन्धसंयुता ।'

इति । विचित्र इति विशेषात्मनीत्यर्थः । सामान्यमित्यविशेषः । अविशेषनिष्ठैरेव हि विशेषैर्भा-

व्यमिति भावः । अत एव चानुद्भिन्नविशेषतया स गन्धादिरेव केवलस्तन्मात्र इत्युक्तम् ॥२८०॥

तच्च सामान्यरूपत्वादेव अशेषविशेषान्वयात् व्यापीत्याह

व्यापकं तत एवोक्तं
सहेतुत्वात्तु न ध्रुवम् ॥ २८१ ॥
स्वकारणे तिरोभूति-
र्ध्वंसो यत्तेन नाध्रुवम् ।

न चैतद्देशानवच्छिन्नत्वात् कालेनापि अनवच्छिन्नमित्युक्तं 'सहेतुत्वात्तु न ध्रुवम्' इति । कृतकं हि न जातु नित्यं भवेत्, —इति भावः । एवमप्यन्ते विनाशदर्शनाभावात् नैतद्विनश्वरमित्युक्तं 'नाध्रुवम्' इति । यस्मादस्मन्मते स्वस्मिन्नेव कारणे प्रलीनत्वं नाम नाशो, यदन्तर्विपरिवर्तिन एवार्थस्य बहिरवभासो नाम कार्यत्वं, पुनस्तत्रैव विश्रान्तिर्नाश इति । तेन नैतत् कूटस्थनित्यम्, अपि तु परिणामिनित्यम्, —इति सिद्धम् ॥ २८१ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

एवं रसादिशब्दान्त-
तन्मात्रेष्वपि योजना ॥ २८२ ॥

ननु किमेभिः परोक्षैरविशेषैः, विशेषा एव प्रत्यक्षा अभ्युपगम्यन्तां, यद्वशादियं सकलैव लोकयात्रा सिध्येत्? इत्याशङ्क्याह

विशेषाणां यतोऽवश्यं
दशा प्रागविशेषिणी ।

अवश्यमिति, कार्यापेक्षया हि कारणेन भाव्य-मिति भावः ।

एषामेव प्रकृतिरूपतां निरूपयति

क्षुभितं शब्दतन्मात्रं
चित्राकाराः श्रतीर्दधत् ॥ २८३ ॥
नभः शब्दोऽवकाशात्मा
वाच्याध्याससहो यतः ।
तदेतत्स्पर्शतन्मात्र-
योगात् प्रक्षोभमागतम् ॥२८४॥
वायुतामेति तेनात्र
शब्दस्पर्शोभयात्मता ।

क्षुभितमिति कार्यजननोन्मुखमित्यर्थः । चित्राकारा विशेषरूपाः श्रुतीर्दधत्,—इत्यनेनास्य शब्दैकगुणत्वमुक्तम् । ननु शब्द एव कथं नभो भवेदित्याशङ्क्योक्तं 'शब्द' इत्यादि । यतः शब्दोऽवकाशात्मा अवकाशात्मत्वात् नभसोऽनुगुणं कारणमित्यर्थः । अवकाशात्मत्वेऽपि अस्य हेतुः 'वाच्याध्याससह' इति । तेन यथा शब्दः स्वात्मनि वाच्यस्य अध्याससहत्वादवकाशतां ददाति तथा तत्कार्यं आकाशोऽपि सर्वस्येति । तदिति शब्दतन्मात्रम् । तेनेति शब्दस्पर्शतन्मात्रकारणत्वेन हेतुना 'शब्दस्पर्शोभयात्मता' इति शब्दस्पर्शोभयगुणत्वम् इत्यर्थः ॥२८४॥

नन्वन्यैराकाशैकगुणः शब्दः,—इत्युक्तम् । यदाहुः

> 'तत्राकाशस्य गुणाः शब्दसंख्यापरिमाण-
> पृथक्त्वसंयोगविभागाः ।'

इति, तत्कथमिह वायोरपि तद्गुणत्वमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह

> अन्ये त्वाहुर्ध्वनिः खैक-
> गुणस्तदपि युज्यते ॥२८५॥

यतो वायुर्निजं रूपं
लभते न विनाम्बरात् ।
उत्तरोत्तरभूतेषु
पूर्वपूर्वस्थितिर्यतः ॥ २८६ ॥
तत एव मरुद्व्योम्नो-
रवियोगो मिथः स्मृतः ।

तदिति शब्दस्याकाशगुणत्वं, यतो वायुरम्बरं विना निजं रूपमेव न लभते, तत्सहचरितस्वभाव एवेत्यर्थः । यदुत्तरोत्तरस्मिन् वाय्वादौ भूते पूर्वपूर्वस्याकाशादेः स्थितिरित्याकाशस्य वायोश्च परस्परमवियोगः स्मृत इति । तदुक्तम्

'अत एव स्पर्श एव वायुः तथा चोत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं भूतं कारणमाहुः ।'

इति । अतश्च तत्सहचरितस्याकाशस्यैवायं मुख्यतया गुणः, वायोस्तु तत्साहचर्यादुपचरित इति॥२८६॥

शब्दस्पर्शौ तु रूपेण
समं प्रक्षोभमागतौ ॥ २८७ ॥

तेजस्तत्त्वं त्रिभिर्धर्मैः
प्राहुः पूर्ववदेव तत् ।
तैस्त्रिभिः सरसैरापः
सगन्धैर्भूरिति क्रमः ॥ २८८ ॥

त्रिभिर्धर्मैरित्युपलक्षितम् । पूर्ववदिति, उत्तरोत्तरस्मिन् भूते पूर्वस्य पूर्वस्यावस्थानात् यथा वायावुपचरितः शब्दो गुणः, तथा तेजस्यपि शब्दस्पर्शौ उपचरितौ रूपं तु मुख्य इत्यर्थः । सगन्धैरिति, अर्थात् तैश्चतुर्भिः । तदुक्तम्

'क्षुभिताच्छब्दतन्मात्रात् तदध्यासावकाशदात् ।
आकाशं जातमेकेन गुणेनैवोपलक्षितम् ॥
शब्दस्पर्शगुणाभ्यां तु क्षुभिताभ्यां समीरणः ।
गुणौ द्वावत एवास्य दृश्येते वीरवन्दिते ॥
शब्दस्पर्शालोकगुणैः क्षुभितैरनलोद्भवः ॥
त्रिगुणत्वमतस्तस्य प्रशंसन्ति त्रयीविदः ।
शब्दस्पर्शरूपरसैः क्षुभितैर्वारिसंभवः ॥
चतस्रः शक्तयस्तेन वारिणो वरवर्णिनि ।
शब्दादिभिः पञ्चभिश्च क्षुभितैर्भूसमुद्भवः ॥
तेन सर्वगुणा भूमिः सर्वदैव विभाव्यते ॥'

इति । २८८ ॥

ननु गन्धादिगुणग्राम एव प्रत्यक्षत उपलभ्यते न तु तदतिरिक्तवृत्ति किंचिद्धरादि, तथात्वे वा गुणगुणिनोः किंचिज्ज्ञातेयमभ्युपगन्तव्यामित्याशङ्क्याह

तत्र प्रत्यक्षतः सिद्धो
धरादिगुणसंचयः ।

गुणसंचय इति गन्धादिगुणव्राताभिन्नत्वात् तद्रूप इत्यर्थः । तदुक्तम्

'इत्थं यथोक्तगन्धादिव्राताभिन्ना धरादयः ।
प्रत्यक्षसिद्धा लोकस्य........................ ॥'

इति । नहि धरादीनां तदतिरेकेणोपलम्भ एव भवेदिति भावः ॥

तदाह

नहि गन्धादिधर्मौघ-
व्यतिरिक्ता विभाति भूः ॥२८६॥

गन्धादीनामन्यतमस्य ग्रहे हि धरादिबुद्धिर्जायते नान्यथा,—इति गन्धादिभ्यो धरादीनामव्यतिरिक्तत्वं

पं० ६ क० ख० पु० गुणवता भिन्नेति पाठः ।
पं० ८ क० ख० पु० व्राताद्भिन्नेति पाठः ।

यस्मिन्नगृहीते हि यत् गृह्यते तत्तताऽन्यत् जलादिव भूः । तदुक्तम्

'नागृहीतैस्तु गन्धाद्यैर्जातुचिज्जायते मतिः'।
धरित्र्या हि जलादीनामग्रहेऽपि प्रजायते ॥
गन्धादिभ्यस्ततो नान्या जलादिभ्यः पृथक्च भूः ।'

इति ॥२८९॥

ननु गन्धादय एव चेद्धरा तद्धराया एकरूपत्वात् नैषां क्रमेणोपलम्भो भवेदित्याशङ्क्याह

यथा गुणगुणिद्वैत-
वादिनामेकमप्यदः ।
चित्रं रूपं पटे भाति
क्रमाद्धर्मास्तथा भुवि ॥ २९० ॥

इह खलु काणादादिषु गुणगुणिनोर्भेदेऽपि यथैकमपि शुक्लहरितनीलादिमयतया चित्रमिदं रूपं रूपाख्यो गुणो यथायथमुद्वेष्ट्यमाने गुणिनि पटे क्रमेणोपलभ्यते तथा धरादेरेकत्वादेकरूपा अपि गन्धादयो धर्मा धरादावस्मदादिभिः क्रमेणोपलभ्यन्ते, — इति न कश्चिद्दोषः । तदुक्तम्

'चित्रस्वभावकाः प्रोक्ता गुणाभिन्ना धरादयः ।
क्रमसंख्या यथा चित्रं पटे रूपं तु वेष्टिते ॥'

इति ॥ २६० ॥

ननु विषममेतत्, विस्तृतपटादौ विचित्रस्यापि रूपस्य युगपदुपलम्भादित्याशङ्क्याह

यथा च विस्तृते वस्त्रे
युगपद्भाति चित्रता ।
तथैव योगिनां धर्म-
सामस्त्येनावभाति भूः ॥ २६१ ॥

धर्मसामस्त्येनेति, धर्मादीनां हि गन्धादीनां सामस्त्येन सहभावेन यौगपद्येनेति यावत् । पटस्य युगपत् चित्ररूपावभासे विस्तृतत्वं निमित्तम् इह तु धर्मसामस्त्यावभासे धरादिसिद्धानां योगिनां योगजधर्मातिशयात् पटुकरणत्वमिति ॥ २६१ ॥

एवं योगिनां पटुकरणत्वम् अयोगिनां तदभावः,—इत्युपायभेदादेव धरादौ गन्धादीनां क्रमेणोपलम्भः,—इति । नेदं चोद्यं—यत् धरादीनामेकरूपत्वात् गन्धादीनां कथं क्रमेणोपलम्भः,—इति तदाह

पं० १ क० ख० पु० भिन्नाः परादय इति पाठः ।

गन्धादिशब्दपर्यन्त-
　चित्ररूपा धरा ततः ।
उपायभेदाद्भात्येषा
　क्रमाक्रमविभागतः ॥ २९२ ॥

ननु यदि धरादेर्गन्धादेश्च रूपे न कश्चिद्भेदः संभवति तत् कथं

'उपायभेदे तद्भाति यदि बुद्धिभिदा कुतः ।'

इत्यादिनीत्या 'गन्धवती धरा' इति विशेषण-विशेष्यतया बुद्धिभेदो भवेत् ? इत्याशङ्क्याह

तत एव क्रमव्यक्ति-
　कृतो धीभेद उच्यते ।
षष्ठीप्रयोगो धीभेदा-
　द्भेद्यभेदकता तथा ॥ २९३ ॥

तत इति, यत उपायभेदेन क्रमाक्रमावभासः । षष्ठीप्रयोग इति, धराया गन्ध इति । भेद्यभेदकतेति विशेषणविशेष्यभाव इत्यर्थः । तद्यथा गन्धवती धरेत्यादि । तदुक्तम्

पं० ११ क० ख० पु० कृते इति पाठः ।

'विशेषणविशेष्यत्वव्यपदेशस्य धीभिदाम् ।
क्रमव्यङ्ग्यत्वतो हेतोर्गोचरत्वं व्रजन्त्यमी ॥'

इति ॥ २६३ ॥

प्रकृतमेवोपसंहरति

तेन धर्मातिरिक्तोऽत्र
धर्मी नाम न कश्चन ।

तेनेति क्रमग्रहणस्य अन्यथासिद्धित्वेन हेतुना । तदेवं गन्धादिधर्मौघाव्यतिरिक्ता धरादयः,—इत्युक्तं, ते च के कुत्र कियन्तः कीदृशाः पुनः ? इत्याशङ्क्याह

तत्रानेकप्रकाराः स्यु-
र्गन्धरूपरसाः क्षितौ ॥ २६४ ॥
संस्पर्शः पाकजोऽनुष्णा-
शीतः शब्दो विचित्रकः ।
शौक्ल्यं माधुर्यशीतत्वे
चित्राः शब्दाश्च वारिणि ॥२६५॥
शुक्लभास्वरतोष्णत्वं
चित्राः शब्दाश्च पावके ।

अपाकजश्चाशीतोष्णो
ध्वनिश्चित्रश्च मारुते ॥ २९६ ॥
वर्णात्मको ध्वनिः शब्द-
प्रतिबिम्बान्यथाम्बरे ।

अनेकप्रकारा इति, तत्र गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च, रूपमनेकप्रकारं शुक्लपीतादि, रसः षड्विधो मधुरादिः। पाकज इति, देशकालादिद्रव्यान्तरसंयोगप्रभवत्वात् । तदुक्तम्

'स्पर्शोऽस्या अनुष्णाशीतत्वे सति पाकजः ।'

इति । विचित्रक इति, खटखटादिरूपत्वात् । शौक्ल्यादित्रयं रूपरसस्पर्शविषयम् । यदुक्तम्

'शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः ।'

इति । चित्रा इति, छलछलादिरूपत्वात् ।एवमुत्तरत्रापि धमधमचटच्चटादिरूपतया वैचित्र्यं ज्ञेयम् । शुक्लभास्वरतेति रूपे । तदुक्तम्

'तत्र शुक्लं भास्वरं च रूपमुष्ण एव स्पर्शः ।'

इति । अपाकज इति । तदुक्तम्

'स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सति अपाकजः'

इति । वर्णात्मक इति, वाचकशब्दमय इत्यर्थः । प्रतिबिम्बानीति, तदुक्तम्

'प्रतिशब्दकसंघातो नभस्येवोदितो बुधैः ।'

इति ।

नन्वन्यैरस्पर्शवदाकाशैकगुणत्वं शब्दस्य निरणायि । यदाहुः

'शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वात्, आश्रयात् अन्यत्रोपलब्धेश्च न स्पर्शवद्विशेषगुणः ।'

इति । तत्कथमिह स्पर्शवतां क्षित्यादीनामपि गुणः शब्दः,—इत्युच्यते ? इत्याशङ्क्याह

यत्तु न स्पर्शवद्धर्मः
शब्द इत्यादि भण्यते ॥ २६७ ॥
काणादैस्तत्स्वप्रतीति-
विरुद्धं केन गृह्यताम् ।

स्वप्रतीतिविरुद्धमिति, अनुभवबाधितमित्यर्थः ॥ २६७ ॥

एतदेवोपपादयति

पटहे ध्वनिरित्येव
भात्यबाधितमेव यत् ॥ २६८ ॥

अतश्च आश्रयादन्यत्रास्य नोपलम्भः,—इति भावः ॥

ननु पटहे ध्वनिरिति पटहहेतुत्वादन्यथा सिद्धोऽयमवभासः,—इत्याशङ्क्याह

न च हेतुत्वमात्रेण
तदादानत्ववेदनात् ।

नहि अत्र पटहे सति ध्वनिरित्येतावतीयं प्रतिपत्तिरस्ति, अपि तु पटहदेशोऽयं ध्वनिरिति; अतश्च असिद्धोऽयं हेतुरिति भावः ।

ननु कथं निष्क्रियतया पटहदेशमप्राप्तवतः श्रोत्रस्य तद्देशस्थशब्दोपलम्भनिमित्तत्वं भवेदित्याशङ्क्याह

श्रोत्रं चास्मन्मतेऽहंकृ-
त्कारणं तत्र तत्र तत् ॥ २९९ ॥
वृत्तिभागीति तद्देशं
शब्दं गृह्णात्यलं तथा ।

तदित्यहंकृत्कारणत्वाद्धेतोः, अहंकृतोऽपि रजोरूपत्वात् क्रियावत्त्वम्,—इति तत्कार्यं श्रोत्रमपि

क्रियावदित्युक्तं तत्र तत्र वृत्तिभागीति । तत्र तत्र विषयदेशे व्यापारभाक् क्रियावदित्यर्थः । अतश्च श्रोत्रं पटहदेशमपि शब्दं तथा तत्स्थेनैवालं पर्याप्तेन रूपेण गृह्णीयात् । इह खलु काणादा एवमूचुः, यत्—

'वीचीसन्तानक्रमेण कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं
श्रोत्रतया संमतं नभोदेशं संप्राप्य संयोगवि-
भागप्रभवप्रथमशब्दप्रसूतः शब्दः स्वविषयं ज्ञानं जनयेत् ।'

इति ॥२६६॥

एतदेव प्रतिक्षेप्तुमनुवदति

यस्त्वाह श्रोत्रमाकाशं
कर्णसंयोगभेदितम् ॥ ३०० ॥
शब्दजः शब्द आगत्य
शब्दबुद्धिं प्रसूयते ।
तस्य मन्देऽपि मुरज-
ध्वनावाकर्णके सति ॥ ३०१ ॥
अमुत्र श्रुतिरेषेति
दूरे संवेदनं कथम् ।

अतश्च 'आश्रयादन्यत्रास्योपलम्भः' इति नायमसिद्धो हेतुरित्याशयः । तस्यैवमभिधातुः काणादस्य,

मन्द इत्यन्त्यप्रायत्वात्, अपिना अस्यानाकर्णनयोग्यत्वं सूचितम्। अमुत्रेति मुरजदेशे, यदि नाम हि श्रोत्रतया संमतं नभोदेशं प्राप्तः सन् अन्त्यप्रायः शब्दजः शब्दः प्रतीयेत तदिह श्रोत्रे शब्दः,--इति प्रतिपत्तिः स्यात्, न तु दूरतया मुरजदेशादाविति। ततश्च श्रवणाकाशसमवेतशब्दोपलम्भपक्षः स्वानुभवेनैव प्रतिक्षिप्तः,--इति भावः ॥ ३०१॥

अत्रैव हेतुमाह

नहि शब्दजशब्दस्य
दूरादूररवोदितेः ॥ ३०२ ॥
श्रोत्राकाशगतस्यास्ति
दूरादूरस्वभावता ।

नहि दूराददूराद्वा शब्दादुदितस्य शब्दस्य श्रोत्राकाशदेशसमवायाविशेषात् कारणवैदूर्यावैदूर्याभ्यां स्वात्मनि कश्चिदतिशयः ॥३०२॥

ननु मा भूत् श्रोत्रवृत्तितया शब्दजः शब्दो दूर-

पं० ४ क० ख० पु० शब्दसहजः शब्द इति पाठः ।

पं० १४ क० ख० पु० कारकवैदूर्येति पाठः ।

प्रतीतिविषयः, प्रथम एव तु श्रोत्रपर्यन्तप्रसरणशीलो दूरदेशस्थतया तथा स्यादित्याशङ्क्याह

न चासौ प्रथमः शब्द-
स्तावद्व्यापीति युज्यते ॥ ३०३ ॥
तत्रस्थैः सह तीव्रात्मा
श्रूयमाणस्त्वनेन तु ।
कथं श्रूयेत मन्दःस-
न्नहि धर्मान्तराश्रयः ॥ ३०४ ॥

प्रथमः शब्द इति, दूरदेशस्थमुरजाद्युद्भूतः । एवं हि प्रथमोऽयं मुरजादिशब्दस्तद्देशसंनिकृष्टैः श्रोतृभिः तीव्रतया श्रूयमाणः कथमनेन दूरदेशस्थेन श्रोत्रा मन्दतया श्रूयते; नहि स तीव्र एव शब्दो मन्दत्वाख्यस्य धर्मान्तरस्यापि आश्रयः स्यात्, एकस्य विरुद्धधर्मायोगात्; अतश्च स्वाश्रयमुरजादावेवास्योपलब्धिः,—इत्यसिद्ध एवायं हेतुः ॥३०४॥

ननु काणादैः शब्दस्य स्पर्शवद्धर्मतामपाकर्तुं हेतुत्रयमुपन्यस्तं, तत् कथमेतदेकेनैव हेतुना पराक्-

तेन पराकृतं स्यात्, अन्यस्य हेतुद्वयस्याविकलस्यैव भावात् ? इत्याशङ्क्याह

एतच्चान्यैरपाकारि
बहुधेति वृथा पुनः ।
नायस्तं पतिताघात-
दाने को हि न पण्डितः ॥३०५॥

अन्यैरिति ज्योत्स्नाकारादिभिः । ते हि एवमाहुः--यत् परैः संयोगस्य स्पर्शवद्गुणत्वेऽपि अकारणगुणपूर्वकतैव प्रत्यपादि, अन्यथा हि कार्यद्रव्येषु संयोगज एव संयोगः स्यात्, कारणसंयोगपूर्वकत्वादेव कार्यसंयोगस्य; ततश्चान्यतरोभयकर्मजः संयोगः स्थाणुश्येनयोः श्येनो वा न स्यात्, नच संयोगो यावद्द्रव्यं भवति, सत्येव द्रव्ये विभागोत्पत्तौ तन्निवृत्तेः। अतश्च द्वयोरपि हेत्वोः संयोगेनानैकान्तिकत्वम्, प्रत्युत संयोगमेव दृष्टान्तीकृत्य अकारणगुणपूर्वकत्वायावद्द्रव्यभावित्वाभ्यां स्पर्शवद्गुणत्वसाधने साधनविपर्ययसाधनाद्विरुद्धं, पिठरपाकपक्षे च घटपाकजरूपादिभिः स्फुटतरमनैकान्तिकत्वम् अकारणगुणपूर्व-

पं० १ क० ख० पु० अविकम्पस्यैवेति पाठः ।

कत्वं च परं प्रत्यसिद्धं च शब्दगुणादेवोपादानात्, शब्दगुणस्य कार्यस्योत्पादोपगमात् अयावद्द्रव्यभावित्वमपि तथा यावद्द्रव्यमेव शङ्खादौ शब्दस्य भावात् कथं न श्रूयते,--इति चेत् अनभिव्यक्तत्वादिति ब्रूमः । यदनभिव्यक्तशब्दकादभिव्यक्तशब्दः परिणामोऽन्य एवेति । तस्मात् स्पर्शास्पर्शवतोरुभयोरपि धर्मः शब्द इति । बूथेति, तत एवावधार्यमिति भावः ॥३०५॥

एवं शिवादेर्धरान्तस्य तत्त्वजातस्य क्रमं निरूप्य व्याप्यव्यापकभावं दर्शयति

अमीषां तु धरादीनां
यावांस्तत्त्वगणः पुरा ।
गुणाधिकतया तिष्ठन्
व्याप्ता तावान् प्रकाशते ॥३०६॥

पुरेति, यो यस्य पूर्वभावीत्यर्थः । इह खलु तत्त्वानां षट्त्रिंशत्त्वेऽपि मुख्यया वृत्त्या नरशक्तिशिवात्मकत्वेन त्रैविध्यं, तेषां प्रकाशमयचिद्धर्मताख्यो गुणो यथायथमधिकतया स्फुटीभवन् विशिष्यते,--इति यो

यतो विशिष्टगुणः स तस्य व्यापको, यथा शक्तेः शिवः, शिवशक्ती च नरस्येति । यदभिप्रायेणैव

'मायासदेशपर्यन्तमात्मविद्याशिवाह्वयम् ।
तत्त्वत्रयं यथापूर्वं चिन्मयत्वप्रकाशभाक् ॥'

इत्याद्यन्यैरुक्तम् । एवं च यद्यपि नरात्मके मायादौ तत्त्वजाते चिद्धर्मतात्मनो गुणस्याविशिष्टमेव न्यूनत्वं तथापि एषामवरोहक्रमेण वेद्यताया यथायथं स्थौल्यातिशयात्मगुणोऽपि आरोहक्रमेण तारतम्यात् विशेषः,--इत्युक्तम् । गुणाधिकतया तिष्ठन् यावान् पूर्वभावी तत्त्वगुणस्तावान् अमीषां धरादीनां तत्त्वानां व्यापको, यथाधराया जलं तस्यापि तेजः,--इत्यादि ॥ ३०६ ॥

नन्वग्निधूमवत् कारणं कार्याव्यभिचारितया तद्व्यापकं, कार्यं च तदव्यभिचारितया व्याप्यम्; अथवा तिरस्करिणीतिरोहितनटवत् सूक्ष्मं व्याप्यं, स्थूलं च व्यापकम्,--इति किमत्र गुणाधिक्यकथनेनेत्याशङ्क्याह

व्याप्यव्यापकता यैषा
तत्त्वानां दर्शिता किल ।

सा गुणाधिक्यतः सिद्धा
न हेतुत्वान्न लाघवात् ॥ ३०७ ॥

किलेति आगमे ॥ ३०७ ॥

एतदेव हेतुत्वस्य लाघवस्य व्यभिचारं दर्शयन्नुपपादयति

अहेतुनापि रागो हि
व्याप्तो विद्यादिना स्फुटम् ।

अहेतुनेति, विद्यारागयोः 'अव्यक्तरागविद्याः कलासमुत्था' इत्याद्युक्त्या कलातः सहैव समुत्पत्तेः ।

ननु अकारणं च व्यापकं चेति विप्रतिषिद्धमेतत्,--इत्याशङ्क्याह

तद्विना न भवेद्यत्त-
द्व्याप्तमित्युच्यते यतः ॥३०८॥
न लाघवं च नामास्ति
किंचिदत्र स्वदर्शने ।
गुणाधिक्यादतो ज्ञेया
व्याप्यव्यापकता स्फुटा ॥३०९॥

न भवेदिति, आभास्यतां न यायादित्यर्थः । नहि

आभासवादे विनाभासमन्यत् किंचित् भावानां सत्तावेदकं प्रमाणं संभवेदिति भावः । अतश्चेह यदनुग्रहं विना यन्न भासते तत्तद्व्याप्यमित्युक्तम्, इतरच्च तद्व्यापकमिति । अत्र स्वदर्शने इति, संविदद्वैतमात्रसतत्त्वे त्रिकशास्त्रे इत्यर्थः । नहि परां संविदमधिकृत्य स्थूलं सूक्ष्मं वा किंचिदस्ति, – इत्यभिप्रायः । अत इति हेतुत्वस्य लाघवस्य च व्याप्यव्यापकतायां निमित्तत्त्वानुपपत्तेः ॥ ३०९ ॥

ननु श्रीपूर्वशास्त्रे गुणाधिक्यादूर्ध्वाधरभावमात्रमेवोक्तं न व्याप्यव्यापकत्वम्, -- इति किमेतदुच्यते? इत्याशङ्क्याह

यो हि यस्माद्गुणोत्कृष्टः
स तस्मादूर्ध्व उच्यते ।
ऊर्ध्वता व्याप्तृता श्रीम-
न्मालिनीविजये स्फुटा ॥३१०॥

नहि एवमादावूर्ध्वत्वं देशकृतं कालकृतं वा विवक्षितं, किं तु चिद्धर्मत्वतारतम्याद् गुणोत्कर्षः, तदेव च व्यापकत्वमित्युक्तम् ऊर्ध्वता व्याप्तृतेति ॥३१०॥

एवमियता पर्यवसितमित्याह

अतः शिवत्वात्प्रभृति प्रकाशता-
स्वरूपमादाय निजात्मनि ध्रुवम् ।
समस्ततत्त्वावलिधर्मसंचयै-
र्विभाति भूर्व्याप्तृतया स्थितैरलम् ॥३११॥

अतो गुणप्रकर्षप्रयुक्तात् व्याप्यव्यापकभावात् हेतोः, शिवात्प्रभृति स्वात्मनि चिद्धर्मताख्यगुणप्रकर्षमादाय समस्तानां तत्त्वानां संबन्धिभिः संग्रहपर्यन्तैः धर्माणां संचयैर्निश्चितमेव पूर्णेन रूपेण व्याप्तृतया स्थितैर्भूर्भाति समस्ततत्त्वव्याप्येत्यर्थः ॥ ३११ ॥

एतदेवान्यत्रापि अतिदिशति

एवं जलादेरपि शक्तितत्त्व-
पर्यन्तधाम्नो वपुरस्ति तादृक् ।

तादृगिति, पूर्वपूर्वैस्तत्त्वैर्व्याप्यमिति भावः ॥

ननु व्याप्यव्यापकभावेऽपि एषां को विशेषः ? इत्याशङ्क्याह

किं तूत्तरं शक्तितयैव तत्त्वं
पूर्वं तु तद्धर्मतयेति भेदः ॥३१२॥

उत्तरमिति धरादि। पूर्वमिति जलादि। तद्धर्मतयेति स धर्मो यस्येति शक्तिमद्रूपतयेत्यर्थः । तेन धरातत्त्वं शक्तिरूपं, जलतत्त्वं तु शक्तिमद्रूपं; सधरं च जलतत्त्वं शक्तिः तेजस्तत्त्वं तु शक्तिमत्। यावत् शक्तितत्त्वं शक्तिः शिवस्तु शक्तिमान् येन

'पञ्चत्रिंशत्तत्त्वी शिवनाथस्यैव शक्तिरुक्तेयम् ।'

इत्याद्यन्यैरुक्तम् ॥३१२॥

एतच्चान्यत्र वैतत्येनोक्तमिति तत एवावधार्यमित्याह

अनुत्तरप्रक्रियायां
वैतत्येन प्रदर्शितम् ।
एतत् तस्मात् ततः पश्ये-
द्विस्तरार्थी विवेचकः ॥३१३॥

अनुत्तरप्रक्रियायामिति श्रीपरात्रीशिकाविवरणादावित्यर्थः ॥३१३॥

एतदेव श्लोकस्य प्रथमार्धेनोपसंहरति

इति तत्त्वस्वरूपस्य

कृतं सम्यक् प्रकाशनम् ॥३१४॥

सम्यगिति अनेनात्र भोगकारिकादिभ्यो वैलक्षण्यं कटाक्षितमिति शिवम् ॥

शंकरनन्दनसद्यो-

ज्योतिर्देवबलकण्ठभुगादिमतम् ।

प्रत्याख्यास्यन्नवमं

व्याचख्यावाह्निकं जयरथाख्यः ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनव-
गुप्तविरचिते तन्त्रालोके
श्रीजयरथाचार्यविरचितविवेकाभिख्य-
व्याख्योपेते तत्त्वप्रकाशनं नाम
नवममाह्निकं समाप्तम् ॥

श्रीमत्प्रतापभूभर्तुराज्ञया प्रीतये सताम् ।
मधुसूदनकौलेन सम्पाद्यायं प्रकाशितः ॥

श्रीसाम्बशिवार्पणं भूयात्

प्रथमं परिशिष्टम् ।

तन्त्रालोकनवमाह्निके मूलपद्यानामनुक्रमणिका ।

पृ० सं०

पृ० सं०

पृ० सं०

इति मूलपद्यानामनुक्रमणिका नवमाह्निके समाप्ता ॥

अथ

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

तन्त्रालोकनवमाह्निके प्रमाणपद्यानामनुक्रमणिका ।

इति द्वितीयं परिशिष्टं समाप्तम् ॥

